

Türk Lehçelerinde *-sa/-se* Şart Şeklinin Kökeni Sorununa Dair*

N. A. Baskakov

Çev. Mehman Musaoğlu** - Cemile Kınacı***

Kelime tabanları, Türk lehçelerinde fiilin şahıs ekleriyle çekimlenmesinde biçimlenen, çok uzun süreli gelişme ve soyutlanma süreci geçiren en birleşik şekildir. Yukarıda belirtilen ekler, şimdiye kadar Türk lehçeleri gramerlerinde iyelik ekleriyle karıştırılmıştır. Hâlbuki, onlar ilkesel olarak da başka bir gramatikal anlama sahiptir. Bunun yanı sıra söz konusu ekler; birinci, ikinci teklik, ikinci çokluk şahıslarda biçimce birbirine bazen uygun düşmekte ama diğer şahıslarda farklılık göstermektedir.

Söz konusu tabanlara fiilin daha sık kullanılan aşağıdaki üç şekli dâhil edilmiştir:

1) Görülen geçmiş zamanın çekimlenen tabanını oluşturan *-dı, -di* sıfat-fiil eki;

2) Karakalpak Türkçesinde ve uygun varyantlarıyla diğer Türk lehçelerinde de kısmen şahıs ekleriyle biçimlenen emir ve istek kiplerinin çeşitli tabanları: *al-ay-in, al-(g^b****)ay-(m) in* ‘alayım’. Söz konusu fiil şekli, bazen olağan fiil yapımı sisteminden ayrılarak somut şahıs eki olarak kullanılmaktadır. Söz gelimi *-lık^b/-lik* aitlik veya sahiplik ekiyle *-g^bay/-gey* biçimi. Bu ek, birinci şahıs çoklukta *al-(g^b)ay-(l)ık^b* ‘alayım-a’ veya üçüncü şahıs emir kipinde *-sın/-sin, -sun/-sün* ve ikinci şahısta *-gın/-gin* veya *-g^bıl/-gil* olarak tespit edilmektedir.

3) Çeşitli fonetik biçimlenmelerde *-sa, -se* şart şekli tabanı (bk. aşağıda).

Makalede sonuncu biçim, yani *-sa, -se* şart şekli incelenmektedir.

* Prof. Dr. N. A. BASKAKOV, SSCB Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Bölümü, Akademik Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy’in Doğumunun 70. Yılı Münasebetiyle Yayımlanmış Armağan Kitabı, s. 35-62. SSCB Bilimler Akademisi Yayın Evi, Moskova 1953.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü öğretim üyesi, mehman.musaoglu@gmail.com

*** Arş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, kcemile@gazi.edu.tr

**** Karakalpak Türkçesinden getirilen örnekler, makalenin orijinalinde kaynaklara bakılmaksızın özel bir transkripsiyonla yazılmıştır. Seslerin kararlaştırılmış işaretleri olarak $\acute{e}=\delta, \iota=\acute{u}, \acute{a}=\delta, x=h, x^b=x, k^b=q, z^b=y, dj=d\acute{z}$; ‘kısaltmalardan ise ‘MK= Türkiye Türkçesinde Kaşgarlı Mahmut’un Sözlüğü, CC= Codex Cumanicus, Yayın Evi G. Kuuna, Budapest, 1880 baskısı’ makalenin orijinalinde yer almıştır. Söz konusu örnekler, çeviri metinde Latin alfabesiyle yazılırken Türkçenin ve Karakalpak Türkçesinin ses değerleri göz önünde bulundurulmuştur (Sovetskaya Tyurkologiya 1974, No 1; Ercilasun 1996: 216). Yalnız Kiril alfabesinde yazılan örneklerdeki \mathfrak{b} grafik işareti, harf çevrisinin doğruluğunu sağlamak amacıyla Türkçe metinde muhafaza olunmuş, *dj* işareti ise yerine göre *c* ve *dc, j* harfi ise *c* olarak verilmiştir.

Gerek dilin söz varlığındaki kelimeler gerekse onun dilbilgisel yapısında yer alan gramatikal biçimler, birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkıp gelişmediler. Dilin söz varlığında yer alan herhangi bir kelime ve gramatikal biçim, birbiriyle karşılıklı etkileşimde bulunan unsurlar olarak görülmektedir. Bunlar, aralıksız ve birbirine bağlı olarak somuttan soyuta, mükemmel olmayandan mükemmele, büyük biçimlerden daha kısa ve kıvrak şekillere doğru gelişmektedir. Birincisi, söz varlığındaki herhangi bir kelime ve dilbilgisel yapıdaki herhangi bir ek, dilin söz varlığının ve gramatikal yapısının gelişimi sürecinde kazandığı anlamlar sistemine sahiptir. İkincisi, bunların kendisi de dilin bileşik sisteminde yer almakta ve bütünde daha büyük leksikolojik ilişkilerin ve gramatikal biçimlerin unsurlarını oluşturmaktadır.

Böylece, herhangi bir kelime ve ek, dilin belli bir gelişme döneminde tarihsel olarak ortaya çıkan özel bir sürecin ürünüdür ve sadece yakın anlamlı kelime ve biçimlerle değil, aynı zamanda dildeki tek merkezli ve birbirinin arkasından gelen bütün kelime ve biçimlerle bağlantılıdır. Bundan dolayı, herhangi bir kelime ve gramatikal biçim incelendiğinde dilin olgu ve hadiseleri azami ölçüde tahlil edilmelidir. Ancak, bu şartlar altında ayrı ayrı sözcüklerin, kelime yapımı ve çekimi gramatikal biçimlerinin gelişiminin iç kuralları gün ışığına çıkarılabilir¹. Ne kadar çok malzeme bulunursa, o kadar söz konusu hadise ve herhangi bir olgu derinlemesine incelenir ve sonuçta dilin diğer bütün olayları kronolojik ve nedensel olarak ortaya konulur. Dil kategorilerinin gelişimi ve onun temel özelliğini belirleyen kuralların bağlantılı olarak açılımı, lengüistik çalışmanın temel hedefini oluşturmaktadır. Acaba tarafımızdan incelenen *-sa*, *-se* şart şeklinin teşekkülüyle ilişkili olay ve olguların kronolojisini hangi ölçütler belirlemektedir?

Kelime hazinesinde yer alan sözcüklerde olduğu gibi, dilin gramatikal yapısında da herhangi bir biçim yoğun bir anlam birikimi sonucunda şekillenir. Söz konusu biçim, hem belli bir fonetik biçimlenmede anlamlarının genel toplamı içerisinde aralıksız bir gelişme zinciri olarak ortaya çıkar hem de ona anlamsal ve fonetik biçimlenme bakımından yakın olan diğer gramatikal şekillerin gelişimiyle ilişki içerisinde belirir. Nitekim biçimlerin bütün anlamları, aynı zamanda onların fonetik şekillenmesi; eskinin kısmi kaybı ve yeninin birikimiyle dil kategorilerinin aralıksız ve tedricî sürecini yansıtan tek bir zincirin halkası olarak ortaya çıkar. Bu nedenle anlamların gelişimiyle münasebette, biçimlerin birbirini takip eden somuttan soyuta, az mükemmel olandan mükemmele doğru gelişimi söz konusudur. Gramatikal ve fonetik biçimlenmeye göre ise, sözcüklerin

¹ Somut dillere ilişkin belli gramerlerin yanı sıra, aşağıdaki çalışmalardaki kelime yapımına ilişkin bütün sistemin özetlenmesi denemesini de gösterelim. Türkmence üzerine: P. Azimov. Türkmen dili (söz yasayıcı goşulmalar). Aşgabat, 1950; Karayca üzerine: A. Zajaczkowski. Sutiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim. Krakow, 1932; Türkçe üzerine: B. Atalay. Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 1942.

sözdizimsel birleşiminde sonda yer alan unsurların tedricî olarak gramerleşmesi, dolayısıyla onların edata, akabinde tam bir fonetik biçimlenmeyle ve nihayet zayıf telaffuz edilen ve kısaltılmış biçimlerle ve tek bir sesle ifade olunan bir eke dönüşüm olgusu gerçekleşir.

Böylece dil hadiselerinin birbirinin ardından gelen teşekkülünde onların kronolojisini belirleyen temel kriterler, bütün dillerin gelişiminin temel ve genel kuralları olarak bilinmektedir ve bunlar aşağıdakilerden ibarettir: Birincisi, dil olgularının yavaş ve tedricî gelişimi sürecinde yeninin birikimi ve eskinin kısmî kaybı; ikincisi, tedricî soyutlaşma sürecinde daha somut anlam şekline daha soyut anlam şekline doğru gelişme; üçüncüsü, dilin iletişim aracı olarak tedricî ve aralıksız bir biçimde mükemmelleştirilmesi.

Dilin gelişiminin yukarıda belirtilen iç kuralları, onun somut olaylarında gerçekleşmektedir. Eğer biz, *-sa*, *-se* şeklini ve semantik bakımdan onunla ilintili diğer bütün bitişik ve kurallı olarak da bizi ilgilendiren uygun fonetik biçimlenmeli kategorileri ele alırsak, o zaman söz konusu biçimlerin semantik eksende somut içerikten soyut gramatikal kategorilere doğru tedricî gelişimini tespit edebiliriz. Söz konusu biçimlerin uygun bir şekilde ayrılması fonetik olarak da vuku bulmaktadır. Söz gelimi, daha Mahmut Kaşgarlı tarafından tespit edilen ve çağdaş Türk lehçelerinde de donuklaşan *-sA*, *-sI* ekinin semantik gelişimi, başlangıçta herhangi bir harekete ve eşyaya dair arzu, istek, eğilim ifade eden temel anlamdan başlamıştır. Sonra söz konusu temel anlam veya semantik, kapsamlı olarak aşağıdaki doğrultularda gelişmiştir. Gelişim doğrultularının biri, her şeyden önce niyet anlamının, sonra ise gereklilik ve nihayet daha soyut bir gramatikal gelecek zaman anlayışının ifadesinden ibarettir. İkinci doğrultu ise, herhangi bir eşya ve belirtinin yokluğu ve soyut bir olumsuzluk kategorisine dair yerine getirilmeyen isteğe doğru yönelmiş bir niyet anlamından hareketle gerçekleşmektedir. Üçüncü doğrultu veya çizgi, istek ve gönül vermeden taklit, benzeyiş ve daha soyut küçültme ad kategorilerinin ifade edilmesine doğru gelişmiştir. Dördüncü çizgi ise, istek anlamından şart şeklinin daha soyut anlamının fiilin emir ve istek soyut kategorilerine doğru gerçekleşmiştir.

Gramatikal kategorilerin ve biçimlerin yukarıda belirtilen gelişme süreçleri, birbiriyle paralel ve ayrı olarak değil, tam tersine karşılıklı etkileşimle ve diğer kategorilerin de gelişimini şartlandırarak akıp gelmiştir. Uygun süreçler, herhangi bir gramatikal şeklin fonetik biçimlenmesinde de vuku bulmuştur. Herhangi bir fonetik gelişme kendini ya kurallı bir fonetik uygunluk ya çeşitli derecelerde daha bütünsel biçimlerden kesik ve zayıf söylenilmiş şekillere doğru gerçekleşen fonetik tekâmül olarak göstermiştir. Yukarıda gösterilen bütün anlamlar, bunun gibi çeşitli fonetik değişmelerin ifadesi, Türk dilinde lehçelerinin çoğunda sık kullanılan ve kullanılmayan biçimler olarak yerleşmiştir.

Şart şekli, birçok Türk lehçesinde *-sa*, *-se* ekiyle ifade olunmaktadır: Türkmencede söz konusu ekin dış arası *-śa*, *-śe*, Altaycada ve bazı Türk lehçelerinde *-za*, *-ze* tonlu varyantı kullanılmaktadır. Başkurtçadaki *-ha*, *-he*, fonetik açıdan önemli bir sapmadır. O, söz konusu lehçede *-sa/-se* ekinin varyantı olarak ortaya çıkmaktadır. Tuva lehçesinde şart şekli, kelime yapımı ve çekimi morfeplerinin tekrarıyla oluşmaktadır: 1) şahıs ekinden önce *-si*, *-si*, *-zi*, *-zi* dar ünlüleriyle ve 2) şahıs ekinden sonra *-za*, *-ze* geniş ünlüleriyle ve *men bar-zı-m-za* ‘eğer ben gidiyorsam’, *sen bar-zı-η-za* ‘eğer sen gidiyorsan’, *ol bar-za* ‘eğer o gidiyorsa’ modelleriyle vb. Şart şekli, Saha lehçesinde sonu ünsüzlerden ibaret olan fiil tabanına bağlı olarak ekin daha bütünsel bir ses içeriğiyle oluşmaktadır: *-tar/-ter*, *-dar/-der*, *-lar/-ler*, *nar/-ner* (dudak varyantlarıyla). Söz konusu varyantlar, tarihsel olarak Orhun yazıtlarında ve kısmen de eski Uygur metinlerinde rastlanan *-sar/-ser* ekinin fonetik uygunluklarıdır.

Söz konusu şeklin çağdaş anlamını ve onun tarihsel olarak birbirinin arkasından gelen, daha eski ve somut seviyeden daha yeni soyut ve gramatikal bir düzeye erişen anlamlarının gelişimini ele alalım.

-sa, *-se* eki (bütün fonetik varyantlarıyla), çağdaş Türk lehçelerinde sıfat-fiil ad durumundaki biçimlenmesiyle ilgili değildir, o sadece söz konusu şeklin bir fiil olarak çekimlenmesini sağlamaktadır. Söz konusu şekil, temel cümlede yüklemi yerinde kullanıldığında istek kipinin (çok seyrek olarak da şart kipinin), yan cümlede yüklemi yerinde kullanıldığında ise şart kipinin (çok seyrek olarak da istek kipinin) tabanında yer almaktadır.

Çağdaş Karakalpak Türkçesinde² *-sa/-se* şekli, aşağıdaki temel anlamlara sahiptir:

1) Temel cümlede yüklemi yerine geçen *-sa/-se* şekli, çoğunlukla emir-istek anlamında ikinci şahıs teklik ve çoklukta kullanılmaktadır. Mesela:

Къайыртан келген акъ сунъхар келсанъа, балам, келсанъа. ‘Bilinmez dünyadan gelen beyaz şahin, buraya gel, buraya gel yavrum!’;

Кörsенъ-şi, көр-şi. ‘Baksaydın, baksana?’;

Къарасанъ-şi. ‘Baksaydın?’;

Айырып алсанъ-şı, мина къарырды. ‘Eğer sen bu kafiri ayırsan?’;

Түйөгө айтсанъ-иш сен кас үлклен единъ. ‘Deveye bir söyleyen, sen ki yaş itibariyle büyüksün’.

2) Şart yan cümlesinin yüklemi yerinde yer alan *-sa/-se* şekli, istek kipi anlamında kullanılmaktadır. Mesela:

2 Söz konusu makalede, monografik tasvirin bütünlüğünün sağlanabilmesi için *-sa/-se*, *-si*, *-si* ekine ilişkin aşağıdaki kitapta yer alan bütün materyallere atıfta bulunulmuştur: N. A. Baskakov. Karakalpak Dili, T. II. Fonetik ve morfoloji, M., 1952.

Alsanь, ala-гъоу ‘Eğer istiyorsan, al götür!’

Ne özünəninə aytıp oturganınıь, - деп kelip balanı köterse, balanı kötere almaydı. ‘Sen kendin konuşup duruyorsun, ama ben genci kaldırmak istedim yapamadım’.

Etten alıp ceyin dese, şemiş manьlayına uradı. ‘O etten alıp yemek istedi, ancak albay onun alınına vurdu’.

Türk lehçelerinin gelişiminin daha eski çağlarında şart şeklinin (kipinin) ekleri (şahıs ekleri) henüz kısaltılmamış biçimiyle kullanılmaktaydı. Mesela: (*me*) *n bolsamen* ‘eğer ben olsam’. Ancak sonra söz konusu ek kısaltılmış ve çağdaş dilde sadece kısaltılmış şekliyle kullanılmaktadır: *-m, -nь, -кь/ -k, -nьiz*.

3) Herhangi bir arzu-istek nüansı olmaksızın şart, şart-karşılaştırma, şart-dilek yan cümlesinin yüklemi yerinde kullanılan *-sa, -se* şekli. Mesela:

Bas carılsa börük işinde, кьол sınsa cеnь işinde. ‘Baş yarılrsa börk içinde, kol kırılrsa yen içinde’;

Suv ber desem, göş ber. ‘Eğer ben sana su ver desem, sen bana et ver’;

Aylanış ta bolsa col cakьsı. ‘Dolaşmak ta olsa yol iyi (yolsuzluktan)’;

Men de cürsem кызлар bilen. ‘Ben de kızlarla beraber gezip dolaşsaydım’;

Eger de кызımdı окьур cазсань кьırкь күн toy otuz күн oyunu менен вакьт кьоşlıkь edip кызımdı beremen, cаз(a) алмасань gellenəninь kesilgenine кьayıl бол, болмаса окьума – dedi. ‘Eğer benim kızımı iyileştirsen, kırk gün düğün, otuz gün oyun-eğlence yapıp kızımı sana veririm, eğer iyileştirmesen o zaman başının kesilmesine hazır ol, diye söyledi’;

Вахьırsань тına yerde eki colbars бар. ‘Eğer bağırırsan, o zaman burada iki kaplan görürsün (onlar buraya gelebilir)’;

Cıllı-cıllı söylessenь, cılan innen şıgьadı; кьattı-кьattı söylessenь, musılman dinnen şıgьadı. ‘Eğer sen sıcak ve tatlı bir dille konuşursan, o zaman yılan bile ininden çıkar, eğer sen kaba bir şekilde konuşursan, o zaman Müslüman dininden çıkar.’

4) *-sa/-se* şekli, zaman yan cümlesinin yüklemi yerinde kullanılır. Mesela:

Mına balanьdı al desem almaydı, менінь балам emes, senінь балань, - diydi. ‘Ben ona bu çocuğu al dediğimde, benim çocuğum değil, senin çocuğun, dedi.’;

Közün aşır кьараса агьasınınь тамınınь кьасында otur. ‘O gözünü açıp baktığında kendini abisinin evinin önünde buldu’.

5) İsimleşmiş biçim olarak kullanılan *-sa, -se* şekli. Mesela:

Xär nerseninь miynetin көrmey ıraxatı болмаса kerek ‘Kim bütün ıstırapları denemişse, o, mutluluğu tam olarak yaşamamıştır’ cümlesi gereklilik

anlamıyla “Oğuz Kağan Hakkında Efsane” metninde de kullanılmıştır: *män uïurnıng qayanı bola män, kim yir-ning dörd bulung-ï-nung qayanı bolsam kâräk durur*. ‘Ben dünyanın dört kısmına hükmeden Uygur Kağanı olacağım’³.

-sa/-se şekli, *bol* ‘olmak’ fiilinden adlarda ve fiilin ad şekillerinde, aynı zamanda *de-* fiilinden birleşik cümlelerde yardımcı sözcük işlevine sahip olmakta ve çeşitli subjektif nüansların oluşumunda veya cümle unsurlarının mantıksal olarak vurgu ile ayrılmasında vb. kullanılmaktadır.

-sa/-se eki, nihayet tarihsel olarak *e-* (*ir-*, *er-*) ‘olmak’ cevher fiiliyle bazı temel zamirlerde morfolojik gösterge işlevini yerine getirmekte, belirsizlik ve olumsuzluk ifade eden zamirleri soru zamirlerinden ayırmaktadır. Mesela, Türkiye Türkçesinde *kim?* ve *kimse* (*kim irse*)⁴. Karakalpak Türkçesinde “bir şey, yük” anlamı bildiren ve cevher fiilinden türeyen aynı şart şekli, söz konusu lehçede *nerse* (*ne irse*) kelimesiyle ifade olunmaktadır.

-sa/-se eki, malum olduğu üzere, fiilin şart bildiren bir şekli olarak *-sar/-ser* (Saha. *tar/-ter*, *-dar/-der*) bütünsel varyantına bağlıdır. Söz konusu varyanta Orhun Yazıtları’nda rastlanmaktadır. Mesela: *açsar* ‘eğer açsa’, *todsar* ‘eğer toksa’, *jai bolsar* ‘yaz olsa’⁵ vb. Bu ekin anlamı, çağdaş *-sa/-se* ekiyle beraber isimden ve fiilden fiil türeten *-sa/-se* ve *-sı/-si* yapım ekinin manasıyla uygun düşer.

Çağdaş dilde *-sı/-si* ve *-sa/-se* basit eklerine, aynı zamanda *-sı-kb/-si-k*, *-sa-kb/-se-k*, *-sı-makb/-si-mek* birleşik eklerine ve bunun gibi diğer eklerle donmuş fiil yapımı tabanlarında rastlanmaktadır. Donmuş fiil tabanları ise esas itibariyle belli bir eşyaya ait olan arzu ve istek genel anlamıyla adlardan ve türevlerinden türer. Bunun yanı sıra *-sa/-se* ve *-sı/-si* ekleri, sadece fiil tabanlarını türetir⁶. Fiilden ve sıfat-fiilden türeyen morfolojik oluşumlara gelince ise, söz konusu anlamlarda sadece birleşik ekler kullanılmaktadır: *-sanb/-senb*, *-sakb/-sek*, *sav/-sev*, *-sar/-ser*; *-sin*, *-sin*, *-sı/-si* (*-sıgb/-sig*, *-sıkb/-sik*). Bunlar, bir yandan sıfat-fiilin işlevsel niteliksellik ve niceliksellik ifade eden biçimlerinden, öte yandan ise diğer kelime bölükleri sistemine geçen ve fiilden türeyen bazı donmuş kelime yapımı şekillerinden ibarettir:

bür- ‘buruşmak, kırışmak’, *bür-se-nb* ‘soğuktan büzülen’;

cum- ‘sıkmak, büzmek, göz süzmek’, *cum-sa-kb* ‘yumuşak’ (Krş. *cumsa-* ‘yumuşamak’, *cumsar-* ‘yumşatmak’);

3 W. Bang und G. Rachmati. Die Legende von Oghuz-Qaghan. Berlin, 1932, s. 10.

4 V. A. Gordlevskiy. Türk Dilinin Grameri. M., 1928, s. 23.

5 *-sa-r* ve onun kökeni üzerine bak. P. M. Melioranskiy. Arap Filolog Türk Dili Üzerine. SPb., 1900, str. LVI, aynı zamanda prof. S. E. Malov’un çalışmasındaki notu: W. Radloff. Uigurische Sprachdenkmäler, Mateialen nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben. Leningrad, 1928, str. 226.

6 Birincil derecedeki *-sa/-se*, *-sı/-si* türemiş eklerin dışındaki fiil türeten eklerle aynı zamanda *-sa/-se*, *-sı/-si* ve çattasal biçimlerden oluşan birleşik ekler de aittir. Söz gelişi: *-sa-t/-se-t*, *-sa-n/-se-n*, *-sı-t/-si-t*, *-sı-n/-si-n* vb.

cap- ‘kapamak, kapatmak’, *cap-sar* ‘bitişik eşyaların birleştiği yer’.

Mümkündür ki, *-sa/-se* eki ve onun dar ünlülerle gerçekleşen *-sı/-si* varyantı, semantik ve genetik olarak birçok Türk lehçesinde muhafaza edilen *is* ‘mal, mülk’, *iste-*‘alışmak, benimsemek’ (Hakasçada), ‘istemek, arzu etmek’ (Yeni Uygurca ve diğer Türk lehçelerinde) kökleriyle uygun düşer⁷.

-sa, -se ve *-sı,-si* ekleri, çağdaş Karakalpak Türkçesinde ve diğer Türk Lehçelerinde, yukarıda belirtilen manaların yanı sıra aynı zamanda adlardan fiil türeten morfolojik göstergelerdir.

-sa/-se eki, isimlerden fiil türetir ve fiil türeyen ada veya söz konusu eşyaya ait arzu ve istek durumunu ifade eder.

Çağdaş Karakalpakça’da *-sa/-se* ekine verimli bir morfolojik gösterge olarak sadece münferit tabanlarda rastlanmaktadır. Mesela: *suv* ‘su’, *suvsa-* ‘susamak’; Altay lehçesinde suzat- ‘susatmak’. Söz konusu ek, sık olarak donmuş kelime yapımı biçimlerinde ortaya çıkmaktadır. Mesela:

suv ‘su’, *suv-sa-r* ‘ağaç sansarı’ (harfiyen. ‘susuz’)⁸;

üyir ‘sürü’, *yyr-se-k* ‘çabuk bağlanan, çabuk meftun olan; sadık, merbut’, *üyirsek bala* ‘sadık çocuk’;

cem ‘yem’, *cem-se-k* ‘kursak’;

bavır ‘karaciğer, karın’, *bavır-sa-k* ‘hamur işleri, domuz yağında kızartılmış’ (Krş. aynı zamanda *sarım-sa-k*);

kbur ‘kuşak, kemer, kayış, kurdela’, *kbur-sa-k* ‘karın’;

tamak ‘yemek, yiyecek, gıda’, *tamak-sa-v* ‘pisboğaz’;

caram (*cara-*‘işe yaramak, beğenmek, hoşuna gitmek’ kökünden türeyen hareket adı), *cara-m-sa-k-la-n-uv-şı* ‘yaltak’;

soram (*sora-* kökünden türeyen hareket adı) ‘rica etmek, sormak’, *soram-sa-k* ‘dilenci’ (Krş. “*soran-şa-k*” aynı anlamda).

Krş. ad köklerinden fiil gövdeleriyle: *ten* ‘eşit, aynı, tenk’, *ten-se-l* ‘sallanmak’;

Buv ‘buhar’, *buv-sa-n-* ‘hafifçe terlemek’;

-sı/-si eki; isim, sıfat ve fiilin ad biçimlerinden türemiş fiil tabanı yapar. Böyle bir fiil biçimlenmesi, benzeri veya söz konusu eşyaya özgü bir hareketi veya durumu gösterir. Mesela:

7 Krş. *-sa/-se, -sı/-si* ekinin etimolojisi: W. Bang. Studien zur vergleichenden Grammatik der Türkisprachen. SPAW, XXII, XXXVII, LI.

8 İlginçtir ki, bazı Türk lehçelerinde ‘*sıvsar*’ kelimesi, “kunduz” birincil anlamının yerine “ağaç sansarı” manasını almıştır. Söz konusu anlam değişimi, büyük bir ihtimalle kürkün değeriyle açıklanabilmektedir. Söz gelişi, Altay lehçesinde ‘*suuzar*’ kelimesini manası “ağaç sansarı kürkü” demektir.

şeşen ‘hâtip, belâgat sahibi’, *şeşen-si-* ‘hâtiplik etmek, uzun tuntuaraklı konuşmak’;

menmen ‘mağrur, gururlu’, *menmen-si* ‘kendini dev aynasında görmek’, *menmensigen adam* ‘kendini beğenmiş’; *menmensiyuv* ‘kendini beğenmişlik’;

talim ‘eğitim’, *talim-si* ‘eğitimci gibi yapmak veya kendini bir eğitimci olarak görmek’

Krş. Yeni Uygurca: *adam-si-* ‘adam etmek, kendini adam saymak’; *adam-si-t-* ‘kendini adam saymağa mecbur etmek’.

Buraya Karakalpakça ses ve suret taklidi olarak türemiş fiiller de dâhil edilebilir. Mesela:

ök-si- ‘hıçkırmak, hakaretten ağlamak’;

ınб-ır-sı- ‘sessizce inlemek’.

-si/-si eki, birleşik ve ayrı bir morfolojik gösterge olan *-sımakъ/-simek* ekinin oluşumunda yer almaktadır. Söz konusu ek ise, kök ve gövdelere eklenerek türemiş ad biçimleri (tarihsel olarak *-makъ/-mek* ekiyle türeyen hareket adları) türetmektedir. Mesela:

batır-sı-makъ ‘asker, kendini bir kahraman sayan’;

may-sı-makъ ‘yağ gibi’;

gaz-sı-makъ ‘gaz halinde olan, gaza benzer’ (Krş. Aynı anlamdaki *gaz-sı-yakъ-li*)

taxъtay-sı-makъ ‘tahtaya benzeyen’;

tolkъın-sı-makъ ‘dalgalı, dalga şeklinde, dağlaya benzeyen’;

şar-sı-makъ ‘küresel, küreye benzeyen’ (‘*şar-sı-yakъ-li*’ anlamında)

Söz konusu biçimler, tarihsel olarak isimlerden ibaret olmuştur. Sonra ise *-si/-si* eki, bahis mevzuu eşyaya ve eklere ait özel bir durum veya hareket anlamı ifade eden fiil türetmiştir: Bir yandan *-mak/-mek* ekiyle türeyen hareket adı, öte yandan *-yakъ/-yek* ve *-lı/-li* yapım ekiyle sıfat-fiil.

-si/-si ekiyle türeyen biçimler sistemine önceki biçimlere çok yakın anlamıyla zayıf olan, tam olarak yerine getirilmeyen, sadece başlangıç aşamasında vuku bulan hareket veya durumun yansıması niteliğindeki fiil biçimlerini de dahil etmek mümkündür.

Söz konusu fiil şekli, usule göre *-ım-sı-ra/-im-si-re*, *-m-sı-ra/-m-si-re* birleşik ekiyle ifade olunmaktadır. Bu ek ise, fiilden isim türeten *-ım/-im* ve yeni bir fiil tabanı oluşturan *-sı-ra/-si-re* eklerinin birleşiminden ibaret olup söz konusu hareketin benzer bir şekilde yapılmasını ifade eder. Mesela:

kül- ‘gülmek’, *kül-im-si-re-* ‘gülümsemek’; *äger de cumsakъ önbli, avızınıñ da, kökrem carkыrayşı közlerinin de barkъulla kevilli külimsirevi*

xām onıñ pütkil sükimliliği cas näsli bolmasa, özinen k̄orkıtıtar edi. ‘Eğer bu genç yaratığın her zaman parlayan gözleri, tatlı ve gülümseyen yüzü olmasaydı o herkesi kendinden ürkütüp kaçırdı’.

cıla-‘ağlamak’, *cıla-m-sı-ra* ‘hıçkırık, kendini ağlayan gibi göstermek’; *Bala turup cılam sırap oturḡanına – sen nege cılam sırap otursan̄ – deydi?* ‘Çocuk durdu ve hıçkıran kişiye söyledi: Sen niye ağlıyorsun?’ (Krş. Altay lehçesinde *ıylamzıra-* ‘ağlamsamak, gözleri yaşarmak’; *ıylamzırak* ‘ağlamışık, ağlamsar gibi olan’; *dıoksıra-* ‘fakir düşmek, yoksullaşmak, sefaletle düşmek; batmak, iflas etmek’; *d̄boksırat-* ‘iflas ettirmek’).

öl- ‘ölmek’, *öl-im-si-re-* ‘zayıf irade göstermek, ayakta güçle durmak’.

cak̄-‘yaramak, işe yaramak, hoşuna gitmek’, *caḡım-sı-ra-* ‘yaranmak’, *caḡımsıragaḡan* ‘yaltak, dalkavuk’.

Altay lehçesinde *-sıra/-sire*, *-zıra,-/zire* ekiyle bütün bir biçimler sistemi oluşmaktadır. Mesela: *uyku* ‘uyku’, *uyku-zıra-* ‘uyuklamak, pinekleme’, *uykuzırak* ‘uykucu’, *uykuzırat-* ‘yatırmak’, *uykuzıraş-* ‘bir yerde uyuklamak’ vb.

Krş: Yakın anlamıyla ama belli bir ölçüde diğer eklerle söz konusu biçimler aynı *-im/-im+sı/-si* genel unsurlarını içermektedir. Mesela:

Ol ewge barımsındı. ‘O kendini eve gidiyor gibi gösterdi’;

Ol ewge kirimsındı. ‘O kendini eve giryormuş gibi gösterdi’ (MK, II, 260);

Er külümsındı. ‘Erkek gülümsedi/güler gibi göründü’ (MK, II, 258).

Söz konusu *-sıra/-zire* birleşik ekiyle isimlerden doğrudan fiil tabanları türer. Krş. Çağdaş dillerde, mesela Karakalpakçada söz konusu tipteki uygun fiillerle: *cetim* ‘yetim’, *cetim-sire-* ‘kendini yetim gibi his etmek’, *cetimsiregen* ‘öksüz’; veya Altay lehçesinde: *an̄-zıra-*‘canavar kesilmek; kudurmak’, *kan-zıra-* ‘kanı çekilmek’. Bunun yanı sıra eski dillerde, mesela Orhun anıtlarında belirtilen biçimler münferit yazarlarca çeşitli şekillerde çevrilmektedir. Mesela: *älsirämiş* ‘kendilerini özel bir kabile birliği hesap ettiler’ (V. V. Radloff), kendisini kabile birliği olmadan mahrum etti’ (P. M. Melioranskiy); *kayansıramış* ‘Biz han iktidarını sadeleştirdik’ (V. V. Radloff), Biz hanı mahrum ettik’ (P. M. Melioranskiy) vb.

Türkiye Türkçesinde tam olmayan bir hareketi ifade eden aynı fiiller biraz başka bir biçimlenmeye sahiptir. Söz konusu biçimleri türeden ekler aşağıdakilerdir: *-m-sa/-m-se*, *-m-sı/-si*. Mesela: *gül-*, *gül-üm-se-*, *ağla- ağla-m-*

sa-⁹. Mümkündür ki, yukarıda belirtilen ek biçimlenmesi *-ım-sı (-ra)/ -im-si(-re)* şeklinin kısaltılması sonucunda gelişmiştir. Burada *-ra, -re* sıfatın *-rak/-rek* karşılaştırma unsuruyla aynıdır ve söz konusu belirtinin (hareket veya nitelik) tam olmayan var oluşunu gösteriyor.

-sı/-si ekiyle sıfatlardan türeyen fiil gövdelerine sık olarak *-sı-t/-s-it* veya *-sı-n/-si-n* ekleriyle ettirgen ve dönüşlü çatılarında, mesela Karakalpak lehçesinde rastlanmaktadır:

1) Ettirgen çatıda:

kem ‘az’, *kem-si-t* ‘aşağılamak, hor görmek, hâkir bakmak, küçümsemek, aşağı görmek’, *özün kemsitti* ‘O kendini küçümsetti’;

siyrek ‘seyrek’, *siyrek-si-t* ‘seyrekleştirmek’, *ösümlükti köşirip tigin siyreksitti* ‘O fideyi seyreltti’.

2) İsimlerden ve sıfatlardan türeyen, dönüşlü çatıda kullanılan biçimler: *cer* ‘yer, toprak’, *cer-si-n* ‘yere alışmak’;

özim ‘kendimi’, *özim-si-n* ‘kendini beğenmek’; *özimsingen/özimşil* ‘kendini beğenmiş’;

supı ‘sufi’, *supı-sı-n* ‘vavsız evliya olmak’; *supısingban* ‘vavsız evliya, yalancı sofı, riyakâr’, *supısingbanlık* ‘yalancı sofuluk, vavsız evliyalık, riyakârlık’;

batır ‘bahadır, yigit’, *batır-sı-n* ‘kabadayılık taslamak, kendi kendini yüreklendirmek’;

kızık ‘ilginç’, *kızık-sı-n* ‘ilgilenmek’, *ilimge kızık-sınuv* ‘ilime meraklı olmak’;

men ‘ben’; *men-si-n* ‘kendini değerli saymak’; *xaramsındım, mensimbedim, söytip bos keldim* ‘Ben kendimi layıklı saymadım, ben kendimi hor gördüm ve böylece boş geldim’;

cürek ‘yürek, kalp’, *cürek-si-n* ‘kendini yiğit saymak’, *cüreksinbevşilik* ‘çekingenlik’;

avır ‘ağır’, *avır-sı-n* ‘sıkıntı duymak, üzülmek, rahatsız olmak’;

kavp ‘tehlike’, *kavp-sı-n* ‘korkmak, endişe etmek’ vb.

Krş. Yeni Uygur lehçesinde *arzan* ‘ucuz’, *arzan-si-n* ‘ucuz hesap etmek’ veya Altay lehçesinde: *uluk-sın* ‘kendini büyük saymak’, *dbok-sı-n* ‘bir şeyi kaybetmiş gibi olmak’, *bay-zı-n* ‘kendini zengin saymak’, *bala-zı-n* ‘kendini çocuk saymak’, *men-zı-n* ‘benimsemek, kendine mal etmek’, *uup-zı-n* ‘sıkıntı duymak, üzülmek; rahatsız olmak’ vb.; bunlardan türeyenler: *menzineçi* ‘sahip’,

9 V. A. Gordlevskiy. Türk Dilinin Grameri, s. 35.

menzinü ‘mal, mülkiyet’ vb.

Ad şekillerinden, özellikle de -*gъan/-gen*, *kъan/-ken* sıfat fiil eklerinden -*sı/-si* ekiyle türeyen fiiller, sadece -*p/-ip*, -*p* zarf-fiil biçiminde kullanılmaktadır. Mesela:

Ol tap urista bolgъansıp söyleydi. ‘O kendisi savaşta olmuş gibi anlattı’;

Ol ayıbın sezgensip oturdu. ‘O suçlu gibi oturdu’;

Ol bunu körmegensip ketti. ‘O bunu görmeden gitti’;

adamgerşilik kылgъansıp ‘sözde insanseverlikten’;

Müpáz vakıtında cumıstı kızdırgъansıp ciberdi. ‘O, kampanya zamanı sanki enerjik şekilde çalıştı’.

İstisnai bir durum olarak -*gъan-sı/-gen-si* tabanında -*a/-e,-y* zarf-fiil ekine de rastlanmaktadır. Söz konusu şekil mamafih sık olarak fiil sistemi biçimlerinden ayrılmakta ve zarf olarak kullanılmaktadır; Krş. Mesela, *bargъansiri* (*bar-gъan-sı-ra-y*) ‘daha çok, daha fazla’; ‘daha uzak, daha çok’ vb.

Krş. Aynı zamanda az kullanılan sıfat-fiil şekilleriyle, mesela: *soragъansıgъan köz-kъaras* ‘soran bir bakış’, *ayıbın bilip turup körmegensigen adam* ‘ayıbını bildiği halde görmezlikten gelen kişi’.

Nihayet, hareket adları ve onların türevlerinin daha birleşik şekillerine rastlanmaktadır:

cumıs islegensımakъ bol- ‘elini çabuk tutmak, kendini herhangi bir işi yapıyor gibi göstermek’;

Ol avırgъansımakъlandı ‘O, kendini hasta gibi gösterdi’.

Yukarıda belirtilen örnekte, -*gъansı* ekiyle türemiş fiil tabanına sırasıyla hareket adını bildiren -*makъ* eki, sonra ise isimden fiil türeten -*la*, fiilin dönüşlü çatisını oluşturan -*n* ve nihayet -*dı*, -*di* görülen geçmiş zaman eki getirilmiştir.

Böylece, -*sa/-se* ve -*sı/-si* eklerinin sadece isimden fiil türettiği ve bu bakımdan da -*la/-le* gibi bir ekle uygun düştüğü gerçek materyalin çözümlenmesinden gözükmemektedir. -*sav/-sev*, -*sakъ/-sek*, -*sanъ-senъ*, -*sar/-ser* veya -*sımakъ/-simek*, -*sıyakъlı*, -*sıra/-sire*, -*sin/-sin*, -*sıt/-sit* gibi sair türemiş ekler ise, addan veya fiilden fiil türeten -*sa/-se*, -*sı/-si* eklerinin diğer başka eklerle birleşmelerinden ibarettir.

Mesela, addan fiil türeden, -*sa/-se* ekiyle kurulan -*sak/-sek//sav/-sev* birleşik ekini ve fiilden ad türeden -*kъ/-k*, -*v* ekini ele alalım. -*sa/-se* eki, ada getirilerek heves ve isteği gösteren fiil türetir. Mesela, Karakalpak Türkçesinde: *Suv* ‘su’, *suvsa-* ‘susamak, su istemek’, aynı zamanda diğer Türk lehçelerinde: Mesela, Türkiye Türkçesinde: *benim-se-*; *çok-sa-*, *gülüm-se-*; -*kъ/-k* ekinin getirilmesiyle ise donmuş kelime yapımı şekillerinde hareket eden bir şahsın

veya eşyanın belirtisi özelliğini gösteren *-sak/-sek* biçimi türer. Mesela, *cemsek* ‘kursak’ (harfiyen: ‘yem isteyen, talep eden’), aynı zamanda *bavırsak* ‘bisküvi’, *sarımsak*¹⁰. Bunların da semantiği önceki biçimlerle aynıdır. Söz konusu *-sak/-sek*, *zak/-zek* şekli, bütün Türk lehçelerinde meslek bildiren *-çı/-çi*; *-şı/-şi* ekiyle paralel olarak çok geniş bir biçimde kullanılmaktadır. Mesela: *Arakızak* ‘sarhoş, devamlı olarak alkollü içecekler kullanan’, *anżzak* ‘avlanmayı seven’, *malzak* ‘hayvansever, hayvan beslemeyi seven’, *sıyzak* ‘hediyeyi seven’, *uykuzak* ‘uykuyu, uyumayı seven’, *suuzak* ‘susamış’ vb.

Bu bakımdan Kâşgarlı Mahmud’un sözlüğünde gösterilen örnekler ilginçtir. Sözlükte isimlerden değil, hareket adlarından aynı semantikle türeyen iki paralel şekil yer alır:

1) *-ıg/-ig* hareket adına getirilen *-sak/-sek* şekli:

Ol munda barıgsak erdi ‘O buraya gelmeği düşündü’ (MK, II, 57);

Ol mundın barıgsak tegül ‘O buradan gitmeği düşünmüyor, istemiyor’ (MK, II, 57);

Bu uragut ol ersek ‘Bu kadın evlenmek istiyor’ (MK, II, 56); Burada *-sek* eki, doğrudan ad tabanına (köküne) getirilmektedir.

Ol berü keligsek erdi ‘O buraya gelmek istedi’;

Ol ewge kirigsek ol ‘O eve girmek istiyor’;

Ol tawar terigsek ol ‘O varını yoğunu toparlamak istiyor’ (MK, II, 56);

Ol anı tutuğsak erdi ‘O onu yakalamak istedi’;

Ol anı satığsak ol ‘O onu satmak istiyor’ (MK, II, 297);

Ol at suwgarığsak erdi ‘O atı sulamak istedi’;

Ol anı suwdın keçürsek erdi ‘O onu ırmaktan geçirmek istedi’ (MK, II, 257); bu örnekte hareket adı eki getirilmemektedir;

2) *-luk ~ -lı* eki de *-gry/-gü* hareket adına getirilir:

Ol barguluk erdi ‘O gitmekten vazgeçti’ (MK, II, 56);

Ol tutguluk erdi ‘O yakalamayı düşündü’;

Ol satukluk turur ‘O satmayı düşünüyor’ ((MK, II, 297);

Ol anı tutuglı ol ‘O onu yakalamayı düşünüyor’ (MK, II, 297).

-sa/-se, *-sak/-sek* ve diğer şekiller, *-sa/-se* şart ekinin semantiğinin açıklanması bakımından ilginçtir. Çünkü sonuncu, söz konusu yapım eki şekilliye genetik olarak bağlantılıdır.

Şart şekli, semantik olarak istek, arzu, eğilim vb. biçimler ile bağlantılıdır.

10 Krş. W. Bang. Studien zur vergleichenden Grammatik der Türkssprachen. SPAW, XXXVII, str. 916, Not.1.

Bilinmektedir ki, şart kipi ve emir-istek kipi birbirine bitişik kategorilerdir. Mesela, *al-sa-y-şe* ‘alsana’, *ber-se-y-şe* ‘versene’¹¹ (Şart şekli, burada emir-istek manasında kullanılmaktadır) *Balanı köterse balanı kötere almaydı* ‘Çocuğu kaldırmak istedi, ama yapamadı’ sıradan şart şekliyle (Sonuncu, yerine getirilememiş istek manasında kullanılmış) vb.

Aslında çağdaş şart şekli de istek, arzu, heves vb. semantiğini kısmen muhafaza etmektedir. Krş. Mesela:

Bügün menin̄ äkem kelse, men barmayman ‘Bugün eğer benim babam gelse, ben gitmem’;

K̄ban kelse de bermeysen̄ ‘Han gelse de, sen vermeyeceksin’.

İlginçtir ki, Kâşgarlı Mahmud’un sözlüğünde istek ve arzu semantiğiyle iki -sa/-se şekli yer almaktadır. -sa/-se eki, bunların birincisinde ad tabanına getirilir; Krş. Mesela: *Er suwsadı* ‘İnsan su içmek istedi’ (MK, III, 284), *Er balıksadı* ‘İnsan balık yemek istedi’, *Ol ewge barıgsadı* ‘O, eve gitmek istedi’, *Ol munda turıgsadı* ‘O, burada durmak istedi’, *Oglan bilıgsadı* ‘Oğlan bilgili olmak istedi’ (MK, III, 333, 334). Başka bir şekilde -sa/-se eki, doğrudan fiil köküne ve tabanına getirilir; Krş. Mesela: *Ol etmen yeysadı* ‘O, ekmek yemek istedi’ (MK, III, 304); *Ol yokaru kopsadı* ‘O, yukarı kalkmak istedi’ (MK, III, 285); *Er kapuğ açsadı* ‘İnsan kapıyı açmak istedi’, *Ol suw içsadı* ‘O, su içmek istedi’ (MK, I, 276); *Ol atın satsadı* ‘O, atını satmak istedi’, *Ol atıg sürsadı* ‘O, ata binmek istedi’ (MK, III, 284); *Men anı körsedim* ‘Ben onu görmek istedim’ (Krş. ettirgen şekli körset- ‘göstermek’); *Men sanğa kelıgsedim* ‘Ben sana gelmek istedim’. Bunun yanı sıra, *kelsermen* ‘Ben gelmek istiyorum’, *kelsemek* ‘gelmek’ (MK, III, 285).

Söz konusu paralel şekiller, aynı zamanda isimden türemiş olan donmuş fiil biçimleri, şu düşüncüyü söylemeye imkân vermektedir: -sa/-se eki, başlangıçta sadece adlara ve ad kökenli -ıḡb̄/-ıḡ fiil şekline getirilerek fiilin istek kipi tabanını oluşturmuştur. Mesela: *bil-*, *bilig* ‘bilgi, bilim’, *biligse-* ‘arzu etmek, istemek, bilmek’; Krş. *Oğlan bilıgsadı* ‘Oğlan bilgili olmak istedi’ (MK, III, 333, 334). Akabinde fonetik olarak da sabit olmayan -ıḡb̄/-ıḡ göstergesi, ihtiyari olmuştur. Kaşgarlı Mahmud’un döneminde sa/-se eki, artık -ıḡb̄/-ıḡ şekline ve doğrudan fiilin kök ve tabanına getirilmiştir. Krş. Mesela: *Men sanğa kelıgsedim* ‘Ben sana gelmek istedim’ ve *kelsermen* ‘Ben gelmek istiyorum’; *kelsemek* ‘gelmek istemek’. Bazı lehçelerde, mesela çağdaş Tuva Türkçesinde -ık-sa/-ık-se istek şekli kullanılmaktadır. Söz konusu birleşik ek de aynı zamanda -ık/-ık hareket adı ve bugüne kadar muhafaza edilen ve fiilin arzu, istek kipini türeten -sa/se eklerinden oluşmaktadır. Krş. Mesela: *bar-ık-sa-* ‘gitmek istemek, gitmeyi arzu

11 *n̄b̄-y* geçişi, Karay lehçesi şart şeklinde de söz konusudur. Krş. *barsei* ‘eğer sen alırsan’, *barsaiuz* ‘eğer siz alırsanız’ (T. Kewalski. Karaimische Texte im Dialekt von Troki. Krakow, 1929, s. XXXVI).

etmek', *bil-ik-se-* 'bilmek istemek, bilmeyi arzu etmek' vb¹².

Böylece *-sa/-se* morfolojik göstergesi, başlangıçta isimden fiil türeten bir ek olarak ortaya çıkmıştır. Sonradan söz konusu gösterge, *-ıgъ/-ig* unsurunun yitirilmesiyle aynı zamanda paralel şekilde fiilden fiil türeten, dolayısıyla fiilin somut bir modal şeklini veya istek kipini oluşturan bir ek olarak da belirlenmiştir. *-sa/-se* modal şekline uygun olarak da basit fiil tabanından türemiş ad biçimleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca da çağdaş şart kipinin tabanını oluşturan *-ar/-er// -r* veya *sa-r/-se-r* şekilleri. Orhun: *saqınsar sän* 'Eğer sen tahmin ediyorsan'¹³. Belirtilen istek kipi şekli, semantik olarak şart kipine çok yakındır. Mesela: *Sen kelsen men de kelemen* 'Eğer sen gelirsen, o zaman ben de gelirim = Sen gelmeği arzu edersen, düşünürsen, istersen, ben de gelirim'.

Böylece eski Türkçedeki *-sar/-ser* şart şeklinin tabanı (aynı zamanda Sahaca *-tar/-ter*, *-dar/-der*), bütün olarak özel bir fiil görünüşü niteliğindeki *-sa/-se* (Sahaca *-ta/-te*) ve *-ar/-er*, *-ır// -ir* sıfat-fiil eklerinin birleşiminden başka bir şey değildir. Söz konusu ekten ve hareket adından türeyen ikincil bir *-ıgъ/-ig* fiil tabanından fiilin çeşitli zaman ve diğer şekilleri oluşur. Mesela:

1) Gelecek zaman şekilleri:

Orhun: *saqınsar sän* 'Eğer sen tahmin ediyorsan' ve diğerleri;

2) Geçmiş zaman şekilleri:

Ol ewge barıgsadı 'O, eve gitmek istedi' (MK, III, 333) ve diğerleri.

-sa/-se görünüş biçimi, *-ar/-er* gelecek (belirsiz) zamanında veya *-sar/-ser* birleşik eki olarak fiil şekillerinin sonraki gelişme sürecinde şart şekli manasını kazanmış ve söz konusu anlamda da *-sar/-ser* morfolojik göstergesi Orhun Yazıtları'nda kullanılmıştır.

-sar/-ser biçimi, ihtisar olunmuş veya fonetik olarak zayıflamış *-r* son ünsüzü olmaksızın *-sa/-se*; *-sa(r)/ -se(r)* eki olarak çağdaş Karakalpak Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde biçimlenmiştir.

Aynı istek, arzu, heves, eğilim vb. anlamı, dar ünlüyle fiilin ikincil tabanını oluşturan *-sı/-si* ekinin varyantlarına ve ondan türeyen eklere sahiptir. Mesela: *-sı-n/-si-n*, *-sı-t/-si-t* ve ikincil ad tabanları, mesela: *-sı-z/-si-z*, *-sı-n/-si-n*, */-sı-kъ/-si-k*, *-sı(kъ)/-si-(k)*.

Bu bakımdan birincisi, fiilin ikincil tabanını oluşturan, birbiriyle karşı kutuplarda yer alan iki ek ilginçtir:

1. Fiil tabanını oluşturan ekler:

1) *-sın/-sin* şekli veya birleşik eki. Bu ek, addan fiil türeten *-sı/-si* ekinden

12 M. D. Biçe-ool, F. G. İshakov. Tıva dildñ grammatikası . M., 1949, s. 213.

13 S. E. Malov. Eski Türk Yazılı Anıtları. L., 1951, s. 419; A. Von Gabain. Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1941, s. 132.

ve fiilin pasif dönüşlü şeklini oluşturan *-n* ekinden ibarettir. Mesela:

cer-si-n- ‘alışmak, yere alışmak’ (*cer*’den ‘yer, toprak’);

özim-si-n- ‘haysiyetli olmak’ (*özim*’den ‘ben kendim’);

2. *-sıt/-sit* şekli veya birleşik eki. Bu ek, *-sı/-si* ekinden ve aktif ettirgenlik ifade eden *-t* ekinden oluşur. Mesela:

kem-si-t- ‘yaptığı işleri küçümsemek, aşağılamak’ (*kem*’den ‘az’);

Krş. Birbirinden anlamca farklılık gösteren ve adlardan ad yapan ekler: *-sın/-sin* ve *-sız/-siz*.

2. Adların tabanını oluşturan ekler:

1) *-sın/-sin* şekli veya birleşik eki. Bu ek, addan fiil türeten *-sı/-si* ekinden ve hareketin objesini, pasif sonucunu¹⁴ oluşturan *-n* ekinden ibarettir. Mesela:

suv-sı-n ‘içecek, meşrubat’ (hareketin objesi, belli bir görünüşteki arzu duyulan nesne veya susayan birisinin elde etmeğe çalıştığı şey);

tür-si-n ‘benzeyen’ (hareketin objesi veya arzu edenin belli bir görünüşte elde etmeğe çalıştığı hedef)

2) *-sız/-siz* şekli veya birleşik eki. Bu ek, *-sı/-si* ekinden ve inkâr anlamıyla kullanılan isme ait *-z* unsurundan ibarettir. Bu şekil, semantik olarak her şeyden önce hareketin aktif öznesine uygun düşer¹⁵. Krş. Mesela, önceki *-sın/-sin* şeklinin zıt anlamlısı olarak:

suv-sı-z ‘susuz’ (< hareketin veya durumun öznesi, ‘su isteyen, susayan kişi’ – manası inkâr anlamıyla sonradan semantik olarak yeniden idrak edilen > ‘susuz, suyu olmayan’);

tür-si-z ‘iyi görünüşü veya belli bir hâli, tavrı, kılık kıyafeti olmayan’ (< hareketin belli bir iyi görünüşe sahip olmaya heves gösteren öznesi, ‘belli bir kılık kıyafete, iyi görünüşe sahip olmak isteyen kişi’ – manası inkâr anlamıyla sonradan semantik olarak yeniden idrak edilen > ‘belli bir iyi görünüşü, kılık kıyafeti, hâli, tavrı olmayan’) vb.

Böylece isme ait *-sız/-siz* inkâr anlamlı soyut bir kategori, sadece *-sın/-sin* ekiyle karşılaştırma vasıtasıyla meydana çıkmaktadır. Buna bağlı olarak da *-sın/-sin//sun/-sün* emir-dilek kipi incelenmelidir. Söz konusu ek, şart şekline kıyasla galiba doğrudan fiil kökünden değil, daha büyük bir morfolojik biçimden, dolayısıyla *-g̃u/-g̃ü*, *g̃ı/gi* hareket adından veya $\sqrt{+ -g̃ı/-gi + -sı/-si + n}$ şeması esasında türemiştir. Buradaki sonuncu unsur, mesela *-g̃an/-gen* geçmiş zaman sıfat-filindeki (*-g̃a-r/-ge-r*, *g̃a-y/-ge-y*, *-g̃a-k̃/-ge-k* vb. biçimlerle

14 Krş. Aynı şekil Moğolcada: *kögēsün* ‘köpük’ (*köge-* ‘tutuşmak’+ *sün*), *nilbusun* ‘gözyaşı, tükürük’ (*nilbu-* ‘tükürmek’+*sun*)

15 Krş. W. Bang. Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. “Ungarische Jahrbücher”, IV, 1924.

karşılaştırmada) uygun *-n* morfolojik göstergesine denk gelir. O, tamamlanmış, eksiksiz bir hareket olgusunu, aynı zamanda dilek kipinin hareket eden şahıs adını da meydana getirir.

Böylece üçüncü şahıs emir kipinin *-sın/-sin* şekli, mesela *al-sı-n* (<*al-ıgıb-sı-n*); ‘bırak alsın’ < almayı arzu eden, isteyen kişi’ biçiminde tahlil edilebilmektedir. Üçüncü şahıs emir kipinin daha arkaik biçimi olarak ise, Oğuz Kağan Destanı’nda da rastlanan *bolsun-gııl*; *- dep dediler* ‘Onlar dediler ki, bırak o olsun’¹⁶ *-sun-gııl* şekli sayılabilir.

Çağdaş dilde addan yapılan bir olumsuzluk anlamı ifade eden *-sı-z/-si-z* şekli (mesela, *at-sı-z*), *-sı-n/-si-n* ekinin dışında; arzu, istek, heves nüanslarıyla elde olunmuş sonuç anlamı veya hareket olgusu ve hareket eden şahsın adını ifade eden *-sı-kıb/-si-k>-sı(kıb)/-si(k)* biçimiyle de karşılaştırılabilmektedir. Mesela, *bar-gıı-sı* (<*bar-gıı-s* (*ıgıb*)-ı) *keldi* ‘Onun isteği gitmekti > O, gitmek istedi’ (Krş. *Bar-sın* ‘Bırak gitsin’ < *bar-ıg-sı-n* ‘gitmek isteyen kişi’¹⁷ dilek kipi şekli.

Aşağıda gösterilen şekiller:

bar-gıı-m keldi ‘Ben gitmek istiyorum’ (1. şahıs);

bar-gıı-nı keldi ‘Sen gitmek istiyorsun’ (2. şahıs);

bar-gıı-sı keldi ‘O gitmek istiyor’ (3. şahıs) vb. (Büyük bir ihtimalle sonraki kısaltılmış biçimlerdir.) Onların bütüncül şekli aşağıdaki gibidir:

bar-gıı- (sıgıb-ı)m keldi (1. şahıs);

bar-gıı- (sıgıb-ı)nı keldi (2. şahıs);

bar-gıı- sı(sıgıb)ı keldi (3. şahıs) vb., aynı zamanda diğer Türk lehçelerinde de *-sı/-si* unsuru bütün şahıslarda muhafaza edilmektedir. Mesela Tatar Türkçesinde:

al-(gıı)a-sı-m <*al-(gıı)a-sı(gıı-ı)m kilde* ‘Ben almak istedim’ (1. şahıs);

al-(gıı)a-sı-nı <*al-(gıı)a-sı(gıı-ı)nı kilde* ‘Sen almak istedin’ (2. şahıs);

al-(gıı)a-sı <*al-(gıı)a-sı(gıı-ı) kilde* ‘O almak istedi’ (3. şahıs).

Krş. Aynı biçim Türkiye Türkçesi konuşma dilinde. Mesela:

İç-e-si-m geliyor.

*Yey-e-si geldi*¹⁸;

*ver-e-si-ye*¹⁹

gıı-sı(<*-gıı-sıgıı*) özel biçimleri, Karakalpak Türkçesinde birinci ve

¹⁶ W. Bang und G. Rachmati. Die Legende von Oghuz-Qaghan, s. 6, 24.

¹⁷ Krş. Tuvaca şart şeklindeki birinci ve ikinci şahıslarda tekrar olunan *-zi/-zi, -sı/-si* unsuruyla.

¹⁸ J. Deny. Grammaire de la langue turque. Paris, 1920, s. 503.

¹⁹ V. A. Gordlevskiy. Türk Dilinin Grameri, s. 59

ikinci şahıs teklik ve çokluklarda muhafaza edilmektedir. Krş. Mesela:

al-gы-sı-nъ-dı <*al- gы-s(ıgъ)-nъ-dı* aldım ‘Senin bana olan borcunu aldım’.

Krş. Aynı zamanda *-gъansı/-gensi* (<*-gъan-sıkъ/-gen-sik*): *azgъana elge agъa bolma azgъana askъa bolgъansı bolma* ‘Küçük halkın büyüğü olmaya heveslenme, yiyeceğin az olduğu yerde de bulunmayı arzu etme’.

Mahmut Kaşgarlı da dilek kipinin iki paralel şeklinin diyalekt ve dillerde mevcudiyetini vurgulamıştır. Krş. Mesela:

Bu et togragu yer ol ‘Burası et doğranan yerdir’ (MK, III, 317);

Seninğ bargunğ kaçan ‘Sen ne zaman (//gitmelisin) gitmek istiyorsun’ (MK, II, 69) ve diğerleri, aynı zamanda Oğuzların dilindeki öncekilere denk gelen biçimler. Mesela:

Seninğ barasıñ kaçan ‘Sen ne zaman gitmek istiyorsun//gitmelisin’ (MK, II, 69);

Ol bizge kelesi boldı ‘O, bize gelesi oldu’ (MK, II, 68);

Bu tag agası ogur tegül ‘Bu dağa çıkmanın zamanı değil’ (MK, II, 68).

Söz konusu biçimlere, Karakalpak Türkçesinde Oğuzca etkisinin unsurları olan *-a-sı/-e-si*, (<*-gъa-sıkъ/ge-sik*) hareket adı/hareket eden şahıs adı şekillerini de dahil etmek lazımdır. Mahmut Kaşgarlı’nın Sözlüğü’nde gösterilen söz konusu şekiller, Eski Oğuz diyalektlerinde olduğu gibi, artık kesin gelecek zaman anlamında algılanmaktadır.

-ası/-esi (<*-gъa-sıkъ/ge-sik*) eki, aynı zamanda fiilin işlevsel nitelikteki belirtici-tayin edici şekillerini veya söz konusu hareketin yapılmasıyla ilintili olan ve nitelik, özellik anlamlı fiilden ad olarak belirlenen sıfat sistemine yakın olarak ayrılan gelecek zaman sıfat-fiilini biçimlendirir. Mesela:

kel- ‘gel-’, *kel-esi* ‘başka, diğer, öteki, gelecek’, *kelesi küni* ‘başka gün’, *kelesi rette* ‘başka zaman’, *kelesi xäptede* ‘haftaya, gelecek hafta’, *davamı kelesi sanda* ‘devamı gelecek sayıda’;

öl-, *öl-esi* ‘ölümlü, fani’, *ölesi adam* ‘ölecek olan şahıs’;

bil-, *bilesi* ‘bilinmesi gereken, vaziyeti kurtarmak’, *Takъsır bilesim bar onı bılay kılıp alayıkъ balıgынъ ırgъaşı-ma erkek-be – dep ayt – dedi* ‘Efendim, biz (harfiyen ‘bizde’) vaziyeti kurtara biliriz, bunu şöyle yapmalısınız, siz sorun (harfiyen ‘deyin’), senin balığın erkek mi, yoksa dişi mi, dedi o. ;

beresini alası üzedi ‘vermek arzusu almak isteğinden geçer’;

atası beresi kelmedi ‘onun babasının vermek isteği olmadı’;

beresiga (//*berermenge*) *besev köp*, *alasıgъa* (//*alarmangъa*) *altav az* ‘vermek isteyene beş çok, almak isteyene altı az.’

Krş. Aynı zamanda kelime yapımının ikincil biçimlenmesi: *-ası-lı/-esi-li*, Mesela:

ber- ‘ver-’, *ber-esi-li* ‘borç alındısı veya senedi’.

Yukarıda gösterildiği gibi, *-ası/-esi* <-(g_ı)a-sı(k_ı)/-(g)e-si(k) şekline paralel olarak Karakalpak Türkçesi’nde söz konusu ekin daha eski varyantı yerinde *-g_ıı-sı/-gi-si*<*-g_ıı-sı(k_ı)/-gi-si(k)* morfolojik göstergesine rastlanmaktadır. Bu da söz konusu şeklin kökeninin aşağıdaki eklerle bağlı olduğunu tahmin etmeye imkân vermektedir. Bunların birincisi *-g_ıı/-gi* hareket adı eki, ikincisi ise *-sı/-si*(<*-sık_ı/-sik*) birleşimiyle kendinde hareket adı biçimi ihtiva eden ektir. Mesela:

al-, *al-g_ıı-sı* ‘alınması istenilen şey’, *senin_ı alg_ısın_ıı aldım* ‘Senin bana borçlu olduğumu aldım’.

Söz konusu *-g_ıı-sı/-gi-si* ve *-ası/-esi* şekilleri, büyük bir ihtimalle *-g_ıı/-gis*, *-g_ıas/-ges* ve artı *-ı/-i* iyelik eklerinden türemiştir. Böyle bir ihtimal, sanki söz konusu şeklin çekimlenme paradigmasıyla da kanıtlanmaktadır. Mesela: *al-g_ıı-sım//al-as-m* (1. şahıs); *al-g_ıı-sın_ı//al-as-ın_ı* (2. şahıs); *al-g_ıı-sı//al-as-ı* (3. şahıs) vb. Böylece söz konusu her iki şekil, üçüncü şahıs iyelik ekiyle kendi aralarında birbirine uygun düşmektedir. Ancak buna rağmen bu şeklin söz konusu içeriği, dilde algılanmamakta, *-sı/-si* eki ise özel bir kelime yapımı eki olarak ele alınmaktadır.

Böylece, *-g_ıı-sı/-gi-si* ve *a-sı/-e-si* şeklinin, aynı zamanda tarihsel olarak söz konusu şeklin *-g_ıı-sı/-gi-si* birinci varyantıyla uygun düşen *-g_ıı(-sık_ı)/-gi(-sik) +iyelik ekleri* temelindeki morfolojik olarak zayıflamış çağdaş dilek kipi biçimlerinin, dolayısıyla bütün bu eklerin yaratılışının onların daha eski *-g_ıı-sık_ı/-gi-sik* ekinin varyantları olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu ek ise, *-g_ıı/-gi* hareket adı ekinden ve heves, dilek anlamını ifade eden *-sık_ı/sik* ekinden ibarettir. *-a-sı/-e-si* eki ise *(-g_ıı)>a/(-gi)>e(-sık_ı)>-sı/(-sig)>-si* veya *-a/-e+-sı/-si* şeklinden türemiş biçimdir.

Al-g_ıı-m bar ‘ben almak istiyorum’ (1. şahıs); *al-g_ıı-n_ı bar* ‘sen almak istiyorsun’ (2. şahıs); *al-g_ıı-sı bar* ‘o almak istiyor’ (3. şahıs) ve diğerlerinin çağdaş biçimlerine gelince ise, sonuncu *-sı/-si* ekinin fonetik morfolojik kısaltması olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu, belirtilen biçimde veya *-sık_ı/-sig* ~ *-sık_ı/-sik* tarihsel şeklinde her bir şahıs için her şeyden önce zorunlu olmuştur: *al-g_ıı (-sı)-m bar* [*<al-g_ıı (-sık_ı-ı)-m bar*] (1. şahıs) vb., ancak sonra sadece 3. şahıs şeklinde korunmuştur. Böylece *-g_ıı/-gi* biçimi, *-sık_ı/-sik* ~ *sık_ı/-sik* şekline göre sonraki gelişme aşamasında istek kipi biçiminin fonksiyonunu kazanmıştır. Bu biçim morfolojik daralmaya uğrayarak düşmüş ancak, söz konusu istek kipi şeklinin çekimlenme paradigmatığının *-g_ıı/-gi* biçiminde kendini muhafaza etmiştir; aynı zamanda *-g_ıı/-gi* şeklinin diğer eklerle birleşmesinde her şeyden

önce istek kipi anlamını ifade etmeksizin kullanılmıştır.

Böylece daralmış bir varyant yerinde ve fonetik olarak daha uzun *-sı-k̄b̄/-si-k̄* veya *-sı-r̄/-sı-r̄* veya *-sı-l̄/-sı-l̄* biçiminde yer alan *sı/-si* ekine, aynı zamanda izole edilmiş münferit kelime yapımı biçimlerinde hem Karakalpak Türkçesi'nde hem de diğer dillerde rastlanmaktadır; Krş. Mesela Türkiye Türkçesinde:

kara-sı 'siyahımsı' (siyaha çalan, siyaha yakın);

soguk-sı 'serin' (soğuğa yakın);

orman-sı 'ormana yakın, orman gibi';

Yeni Uygur Türkçesi'nde: *-yok̄b̄-su-l̄* 'fakir' vs. ve buna benzer.

İstek, heves ve sahip olma biçimlerini oluşturan bir şekil olarak *-sı/-si* ekinin kendi semantiği ve yukarıda belirtilen örneklerin temelinde söz konusu ekin 3. şahıs *-sı/-si* iyelik ekiyle genetik olarak uygun olduğunu söylemek mümkündür. Bu ekler, bazı durumlarda hem semantik hem de biçimsel olarak birbirine uygun düşer; Krş. Mesela Tatar Türkçesi'nde istek kipinin 3. şahıs: *al-a-sı-m̄* [*<al-* (ḡb̄)*a-s̄* (ıḡb̄)-ı̄m̄] *kil-de* (1. şahıs); *al-a-sı-n̄b̄* [*<al-* (ḡb̄)*a-s̄* (ıḡb̄)-ı̄n̄b̄] *kil-de* (2. şahıs) ve *al-a-sı* [*<al-* (ḡb̄)*a-s̄* (ıḡb̄)-ı̄] *kil-de* (3. şahıs) ve bu gibi.

İncelenen kelime yapımı ek grubuyla sıkı genetik ilişkide, ayrıntılarıyla *-sak̄b̄/-sek̄* ~ *-sık̄b̄/-sik̄* ekiyle bir arada Karakalpak Türkçesi'nde ve bazı diğer dillerde *-a/-e,-y* zarf fiilinden sıfat fiilin gelecek zaman ve *-şak̄b̄/-şek̄* şeklini oluşturan *-dcak̄b̄/-dcek̄-* ~ *-cak̄b̄/-cek̄* kelime yapımı ekleri de bulunmaktadır. Bunlar isim fiillerden ve doğrudan fil tabanlarından izole edilmiş biçimler oluşturur²⁰.

Mesela Karakalpak Türkçesi'nde rastlanan *-dcak̄b̄/-dcek̄-* ~ *-cak̄b̄/-cek̄* eki, tabanlardaki ses uyumuna bağlı olmayarak sıklıkla *-dcak̄b̄* biçiminde, *-a,-e,-y* zarf fiil şekillerinden gelecek zaman sıfat fiilinin gereklilik nüansıyla gelecek zaman sıfat fiilini oluşturur. Dolayısıyla söz konusu biçimlerde hareket gelecek zamanda gerçekleşir. Mesela:

Olar meni üylendiredcak̄b̄ ekenler 'Görünen o ki onlar beni mutlaka evlendirmeyi düşünüyorlar';

Seni ölgenşe süyedcaḡb̄ıma tereñ inanḡban man 'Ben içtenlikle inanıyorum ki, seni ölene kadar seveceğim';

Sonnan keyin bala ketedcak̄b̄ bolup kempirdin̄b̄ col soraydı 'Sonra genç gitmeye karar verir ve yaşlı kadından yolu sorar';

Meni k̄ban etecak̄b̄, men bolmaycak̄b̄ 'Beni han yapmak istiyorlar, ancak ben han olmak istemiyorum';

20 Krş.: W. Bang, Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. Heidelberg, 1918; J. Deny, Grammaire de la Langue turque, sayfa 576, 923, 924.

Azanda bala ketedcakb boladı ‘Sabahleyin genç gitmeye karar verdi’.

Uygun bir biçimde söz konusu sıfat fiilin olumsuz şekli, dolayısıyla *-dcakb/-dcek-* ~ *-cakb/ -cek* eki bu durumda olumsuz *-may/-mey* zarf fiil ekine eklenmektedir. Mesela: *Ben seninb barmaydcagbındı bilemen* ‘Ben senin gitmeyeceğini biliyorum’.

Genetik olarak *-dcakb/-dcek-* ~ *-cakb/ -cek* ekiyle aynı olan *-şakb/-şek* ~ *-şıkb/-şik* eki, bazı durumlarda onun basit fonetik varyantı olarak ortaya çıkar. Krş. Mesela, *keleşek* (// *keledcek*) *cıl* ‘gelecek yıl’, *balalardınb keleşegi* (// *keledcegi*) ‘gelecek çocuklar’, *keleşek* (// *keledcek*) *tıvralı oylandı* ‘o, gelecek hakkında düşündü’ vb. Bunun yanı sıra *-şakb/-şek* ~ *şıkb/-şik* eki, dilin gelişimi ve olgunlaşması sürecinde özel semantik şekiller kazanmıştır:

1) *şıkb/-şik* ~ *-şakb/-şek* eki, isimlerden onların küçültme şekillerini oluşturur. Mesela: *kız* ‘кыз’, *кызşıkб* ‘kızcağız’; *kelin* ‘gelin’, *kelinşek* ‘gelinceğiz’;

2) *-şakb/-şek*, isimden türemiş fiil şekillerinden daha az olarak fiil tabanlarından genellikle söz konusu harekete eğilim gösteren sıfat anlamında izole edilmiş biçimleri oluşturur. Mesela:

ur- ‘vurmak’, *ur-in-şakb* (<*ur-gbın-şakb*), ‘kavgacı’ (insan hakkında), ‘huysuz’ (at hakkında);

sura- ~ *sora-* ‘sormak’, *sura-n-şakb* (<*sura-gbın-şakb*) ‘dilenci’ (aynı anlamdaki *suramsakb* ile Krş.);

kborgban- 1) ‘kale’, 2) ‘kendini savunmak, sığınmak’; *kborgbanşakb* ‘korkak, ödlek (<saklanmaya meyletmek)’.

Aynı aynı durumlarda doğrudan fiil tabanlarından oluşan türemiş biçimlere rastlanmaktadır. Mesela: *em-şek* ‘kadın memesi, meme’ (*em-* ‘em-’ fiilinden) veya *uyalşakb* ‘utangaç, sıkılgan (*uyal-* ‘utan-’ fiilinden) ve bu gibi. Söz konusu türemiş biçimler tarihsel olarak şart kipinin çağdaş biçimi, mastar ekinin ve *-şakb/-şek* ekinin fonetik gelişimi sürecinde kaybolmuş fiil tabanlarından ibarettir.

-sakb/ -sek biçimleri ve *-dcakb/-dcek-* ~ *-cakb/ -cek*, *-şakb/-şek* donmuş kelime yapımı biçimleri, hareketin icrasının veya hareket eden kişi anlamında söz konusu harekete ilişkin alışkanlığı içeren genel bir semantiğe sahiptir. Buradan da gereklilik nüanslı çağdaş gelecek zaman sıfat-fiillerinin semantiği açıklanmış olur. Bu yeniden kavrama, söz konusu semantik uygunluklar için sıradan bir olaydır. Şöyle ki, gelecek ve şimdiki-gelecek zaman semantiği hareket eden kişinin adı veya söz konusu eşyanın adı veya kişiye ait olan istek, eğilim, heves anlamındaki biçimlerde saptanmıştır.

İlginçtir ki, Mahmut Kaşgarlı tarafından gösterilen istek kipi biçimleri de

her iki şeklin en eski uygunluğunu göstermektedir:

1) -*sakɔ*/-*sek* biçimleri, mesela: *Ol munda barıgsak erdi* ‘o buraya gelmeyi düşündü’ vs.

2) *lıkɔ*/-*lik*>-*lı* (*kɔ*) /-*li*(*k*), mesela: *ol barguluk erdi* ‘O, fikrini değiştirdi ve gitmek istedi’ (MK, II, 56) vb.

Orhun Yazıtları’nda da aynı uygunluk bilinmektedir:

1) -*sıkɔ*/-*sik* şekli, mesela: *ölsükiñ* ‘senin kayıpların ölüdürler’;

2) -*dıkɔ*/-*dik* şekli, mesela Orhun Yazıtları’nda ve çağdaş Türkiye Türkçesi’nde de aynıdır.

Krş. Karakalpak Türkçesi’nde de paralel olarak küçültme biçimleri mevcuttur: -*şakɔ*/-*şek*, -*şıkɔ*/-*şik* ve -*lakɔ*/-*lek*. Mesela: *kɔız* ‘kız’, *kɔız-şıkɔ*//*kɔız-lakɔ* ‘kızcık’.

Bu bağlamda -*sar*/-*ser* şart eki biçimleri ve Yakutçadaki -*tar*/-*ter*, -*dar*/-*der*, -*lar*/-*ler*, -*nar*/-*ner* biçimleri de daha az ilginç değildir.

Bütün bu eldeki veriler, fevkalade eski olan eklerin dolayısıyla -*la*/-*le* ve -*sa*/-*se* gibi isimlerden fiil türeten eklerin uygunluğunu tespit etmeye olanak sağlamaktadır. Bu ekler, isimlerden fiil türetmektedir. Mesela: *suw-sa* ‘içmek istemek, susamak’, *er suw-sadı* ‘adam susadı’ (MK, III, 284). Mahmut Kaşgarlı’nın Sözlüğü’nde gösterildiği gibi, söz konusu tabanlarda isimlerden türeyen bütün fiil şekillerini görmek mümkündür. Mesela: *suwsar*, *suwsamak* ve bunun gibi; ve *bas-la* ‘başlamak’, *tas-la* ‘atmak’ ve Karakalpak Türkçesi’ndeki başka kelimelerde olduğu gibi söz konusu kelimelerden de *bas-la-r*, *bas-la-mak* ve bu gibi türevler yapılabilir.

Hareket adından türemiş eski şekiller (mesela, *bar-ıg-sa-dı*- MK, III, 333) ve çağdaş Karakalpak Türkçesi’ndeki biçimler (mesela, *bar-gɔı-la-dı*) kendi aralarında yakın bir semantiğe sahiptirler: Birincisi, istek formunda, ikincisi ise, yinelenmeli fiil, dolayısıyla artık bizim diğer malzemelerde gördüğümüz gibi karışık kategoriler olarak ortaya çıkar. Bunun yanı sıra onlardan türemiş ekler: -*sakɔ*/-*sek* ve -*lakɔ*/-*lek*, -*sı*(*kɔ*)/-*si*(*k*) ve -*lı*(*kɔ*)/-*li*(*k*)> -*lı*/-*li* ve -*sı*/-*si* ve diğer fiilden türemiş adları oluşturan ek biçimleri, çağdaş dilde birbirine çok yakın düşen semantiğe sahiptirler. Krş. Mesela: *bala-lı* ‘oğul sahibi’, ‘oğluyla’ (özne sahibi) ve *bala-sı* ‘onun oğlu’ (nesne sahibi) ve bunun gibi²¹, aynı zamanda -*sı*-*n*/-*si*-*n* ve -*la*-*n*/-*le*-*n* tabanında, fiilin -*sin*/-*sin* -*sıt*/-*sit* ve -*lan*/-*len*, -*lat*/-*let* dönüşlü ve -*sin*/-*sin*, -*sıt*/-*sit*, -*lan*/-*len*, -*lat*/-*let* ettirgen çatı ekleri için de söz konusu semantik yakınlık mevcuttur.

21 Altaycadaki -*zi*/-*zi* ~ -*zu*/-*zü*; -*si*/-*si* ~ -*su*/-*sü* eki, -*du*/-*dü* ~ -*tu*, -*tü* ekiyle paralel olarak aynı anlamda -*lı*/-*li* ekinin diğer dillerde kullanıldığı gibi kullanılmaktadır. Bu anlam, sahip olma, mevcut olma anlamlarını içerir. Mesela: *kumaksı* ~ *kumaktu* ‘kumlu, kum sahibi’; *taşsı* ~ *taştu* ‘taşlı, taş sahibi’ vb.

Bütün bu uygunluklar, aynı zamanda yukarıda belirtilen şekillerin *-gʙa-n/-ge-n*, *gʙa-kʙ/-gek*, *gʙa-r/-ge-r* biçimleriyle nispetleri ve diğer hususlar, bu biçimlerin semantik gelişimindeki ardışıklığın ve onların yeni semantik nüanslarla söz konusu gelişim sürecindeki algılanmalarının incelenmesini ve tahlilini gerektirmektedir.

Böylece *-sa/-se* (< *-sa-r/-se-r*) şart şekliyle bağlı gramatikal biçimlerin gelişim süreci üzerine yapılan gözlemlerden ve fiilî malzemelere genel bakıştan şöyle bir izlenim ortaya çıkmaktadır:

-sa/-se şart şekli, yakın geçmişte daha bütüncül bir fonetik biçimlenmeye sahip olmuş ve *düşkünlük*, *eğilim* ve *istek* öznel anlamlı özel türemiş fiilden oluşan *-ar/-er*, *-ır/-ir*, *-r* sıfat-fiil ekinden başka bir şeyi temsil etmemiştir. Bu fiil, morfolojik olarak birincil kökten, fiilin temel biçimlerinin eki olan *-ıgʙ/-ig* hareket adı ekinden, *-sa/-se* *heves* ve *istek* öznel anlamı ifade eden ekten ve nihayet *-ar/-er* ~ *-ır/-ir*, *-r* sıfat-fiil ekinden $\sqrt{+ıgʙ/-ig} + -sa/-se + -r$ şeması üzerine kurulmuştur. Söz konusu şekil, daha bütüncül bir şekilde, şart şekli anlamıyla Orhun Yazıtları'nın dilinde ve kısmen de Eski Uygur Anıtları'nda aşağıdaki içerikte sağlanmıştır: $\sqrt{+(-ıgʙ/-ig)} + -sa/-se + -r$, aynı zamanda Saha Türkçesi'nde de $\sqrt{+(-ıgʙ/-ig)} + -tar/-ter$ ~ $-dar/-der$ ~ $-lar/-ler$ ~ $-nar/-ner$ (dudak varyantlarıyla) muhafaza edilmiştir. Böylece Türk dillerinde şart şeklinin çekimlenme ve görülen geçmiş zaman²² paradigmasının tabanını bazı Türkologların iddia ettiği gibi, sonuç itibarıyla fiilin iyelik ekiyle kullanılan ve ad ifade eden temel kelime yapımı sistemi oluşturmamaktadır. Söz konusu yapının, kısaltılmış şahıs ekli geçmiş zamandaki gibi, *-sa/-se* istek kipi ekiyle fiilden türeyen *-ar/-er* sıfat-fiilinden oluştuğu görülmektedir. 1. şahıs çokluk şart şekline gelince ise, onun tabanında geçmiş zaman şeklinde olduğu gibi özel bir biçim olarak *-sakʙ/-sek* şekli bulunur. Şöyle ki, ya söz konusu özel biçim belli olan eşyaların çokluğunu gösteren (*-lıkʙ/-lik* ~ *lakʙ/-lek* modelindeki gibi kolektif çokluk anlamına sahiptir: Mesela: *-taş-ta* 'taş'; Yeni Uygur dilinde *taş-likʙ*, Karakalpakçada *tas-lakʙ* 'taşlık yer') ya da iki ekten oluşan birleşik fiil $\sqrt{+ -sar-likʙ} > \sqrt{+ -sa(r)-(li)kʙ}$, dolayısıyla *-sa/-se* öznel anlamlı ek ve *-lıkʙ/-lik* kolektif çokluk anlamlı eki tabanında biçimlenen *r* sıfat-fiilinden ibarettir. Ancak fiilin şart şekli, çağdaş soyut gramatikal anlamını kazanmadan önce çok uzun bir gelişme süreci yaşamıştır. Dolayısıyla önce söz konusu fiil şekli daha somut bir semantik kategorideyken sonrasında daha büyük bir anlamsal içeriğe kavuşmuştur.

Yukarıda belirtildiği üzere söz konusu gelişme, doğrudan değil, yavaş ve gelişen çeşitli semantik gramatikal anlamların sıkı etkileşimleri içinde oluşmuştur. Söz konusu gramatikal hadise dilde yaşanıp tamamlanmış olan yeninin tedricî birikimi ve eskinin kısmen kaybı sürecinde daha birleşik biçimlerden daha net ve kısa biçimlere, daha somut anlamlardan daha soyut anlamlara doğru gelişmiştir.

22 N. A. BASKAKOV. Türk Dillerinde -dı/-ti Sıfat-Fiili, "Trudı Mosk. İn-ta vostokovedeniya", vıp. 6, 1951, str. 205-217.

Ancak bir de muhafaza edilenler vardır ki, onlar kelime yapımının münferit, ölü ve verimsiz biçimleri olarak korunmuşlardır.

Yukarıda belirtildiği üzere semantik parçada hadiselerin kronolojisini belirleyen ölçütler, söz konusu şekillerin veya gramatikal kategorinin somutluk veya soyutluk derecesinden ibarettir. Fonetik parçanın biçimlenmesinde ise, münferit seslerin, bazen de ses birleşmelerinin tedricî azalması ve düşmesi veya ünlü ve ünsüz seslerin değişimi söz konusudur.

Özellikle herhangi bir gramatikal şeklin kökeninin tahlilinde, onun küçülmesi, münferit seslerin ve ses birleşmelerinin zayıflaması ve düşmesi derecesi göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bakımdan Türk dillerinde fiil tabanının -a, -e/-y zarf fiil ekinden ve gelecek zaman sıfat fiilin *tur-* yardımcı fiilinden, dolayısıyla $\sqrt{+a/-e, -y} + tur-ur + şahıs\ eklerinden$ oluştuğu aşağıdaki örneklerde görülmektedir. Mesela, 1. şahıs: *al-a tur-ur-man* ‘ben alıyorum’ vb. Eski Özbek dilinde; *al-a-dı-m* vb. Altaycada; *al-a-man* vb. Karakalpakça’da ve nihayet *al-a-m* Tatarca’da görülen bu esas yapılardan oluşan şimdiki gelecek zamanın fonetik gelişim biçimleri süreci çok ilginçtir. Münferit seslerin zayıflaması ve onların böyle bir şekilde düşmesi de şart şekli ve onunla bağlı şekillerin fonetik gelişimi sürecinde gerçekleşmiştir.

Ele alınan malzemenin tahlili şunu gösteriyor ki, şart şeklinin eki bağımsız ve gerçek anlamı olan “istemek, arzu etmek” fiilinden oluşmuştur. Bu oluşum ise, önce isimle sonra ise hareket adıyla birleşerek subjektiflik ifade eden edat anlamını kazanmıştır. Akabinde söz konusu birleşim fiilin istek veya sıradan bir kipine, sonra ise fiilin şart şekline dönüşmüştür.

Bahsi mevzu gramatikal biçimlerin semantik gelişimi sürecinde sadece anlamların değil, aynı zamanda şekillerin uygun fonetik farklılaşması da gerçekleşmiştir. Söz konusu gramatikal kategorilerin ve şekillerin alanına, onları gösteren çeşitli semantik ve gramatikal anlamlarla aşağıdaki şekiller/ekler girer:

-sa/-se (farklı diller için fonetik varyantlarıyla, mesela: -ta/-te, -da/-de, -la/-le, -na/-ne Yakutça için; -ha/-hä Başkurtça için; -za/-ze, -sa/-se Altayca için; -sa/-se Türkmence ve diğerleri için). Söz konusu şekil, tarihsel olarak *arzu etmek, istemek*, aynı zamanda öykünmek ve benzeri nüanslarla veya belirtilen hareketin bitmemişliği nüansı ad ve hareket adından oluşmuş bir fiil ekidir.

Gösterilen subjektif anlamlı fiiller ve fiilden türeyen isimler, birçok gramatikal biçimler oluşturmuştur. Bunların bir kısmı sadece fiil, bir kısmı hem fiil hem de isim ve nihayet bir kısmı ise, sadece isim anlamını kendisinde muhafaza etmiştir.

1) Sadece fiil anlamıyla kullanılan ekler:

-sa-l/-se-l ekiyle -sa/-se fiil tabanından edilgen çatı oluşturulur. Mesela: *tenb* ‘denk’, *tenb-se-l* ‘hafifçe sallanmak, dengede tutmak (< eşitliğe doğru

yönelmek)’;

-*sa-n/-se-n* ekiyle -*sa/-se* tabanından fiilin dönüşlü çatısı oluşturulur. Mesela: *buv* ‘buhar’, *buv-sa-n-* ‘buharlaştırmak’, hafifçe terlemek (<hafifçe terlemeye yönelmek)’;

-*sa-t/-se-t* ekiyle -*sa/-se* tabanından fiilin ettirgen çatısı oluşturulur. Mesela: Altay Türkçesi’nde *suu* ‘su’, *suu-za-t-* ‘susatmak (<suya zorlamak)’.

Tarihsel olarak buraya *kör-se-t-* (<*kör-(ig)-se-t-*) ‘göstermek’ çağdaş fiil tabanını da dâhil etmek mümkündür.

Böylece fiilin isimden türemiş istek kipi, dolayısıyla ikincil fiillerin bütün türemiş şekilleri -*sa/-se* ekinin temel semantiğini muhafaza eder. Anlamların çeşitlenmesi sadece onların çatı şekliyle sınırlanmaktadır.

2) Fiil ve isim anlamlarıyla kullanılan ekler;

-*sa-r I* fiil anlamında, mesela: *dcum-sa-r-* ‘yumuşat-’, ‘yumuşak yapmak’ (*dcumsa-* ‘yumuşak-’ fiilinden);

-*sa-r II*, -*sa/-se* fiil tabanında -*r* sıfat-fiilin aktif şekilleriyle isim anlamda kullanımı; -*sar/-ser* ekinin donmuş şekline nadir bir olgu (Krş. Karakalpak Türkçesi’nde *cap-* ‘kapatmak’, *cap-sa-r* [*<cap-* (*ig̃*)-*sa-r*] ‘bitişik eşyaların birleştiği yer, kanal/oluk/yuva) olarak rastlanmaktadır. Söz konusu ek, sondaki *r* sesinin düşmesiyle kısaltılmış bir şekilde fiilin şart kipinin anlamını kazanmıştır. Yeri gelmişken söz konusu geçiş semantik görünüşte de ardışık olmuştur. Şöyle ki, burada istek fiilinden, gelecek zaman sıfat fiilinin daha somut anlamından şart şeklinin daha soyut anlamına; fonetik görünüşte ise $\sqrt{+ig̃/-ig} + ig̃ + sa/-se + r$ daha bütüncül fonetik şekilden $>\sqrt{+(ig̃/-ig)} + sa/-se + (-r)$ daha kısaltılmış şekle geçiş söz konusudur. Çağdaş dilde şart kipinin gelişim süreci, söz konusu şeklin çeşitli anlamlarında iz bırakmıştır. Bu iz, belirtilen şekillerin istek, heves semantiğinden emir, gereklilik, benzerlik ve nihayet şart ve zaman semantiğine doğru gelişen anlamlarda görülmektedir.

3) Sadece isim anlamıyla kullanılan ekler:

-*sa-k̃/-se-k*, -*sa-v/-se-v*, -*sa-ñ/-se-ñ*: Bu isim şekilleri pasif isim anlamıyla -*sa/-se* istek fiilinden türer. Dolayısıyla istek, heves, bir şeyi heveslenmek sonucunda ortaya çıkan anlamları ifade eder:

Mesela: Karakalpak Türkçesi’nde: *cum-* ‘sıkmak’, ezmek, gözlerini kısmak’, *cum-sa-k̃* [*<cum-* (*ig̃*)-*sa-k̃*] ‘yumuşak’ (<‘ezmek, sıkmak’ fiiliyle ifade edilen hareketin sonucu); *bür-* ‘buruştur-’, *bür-se-ñ* (<*bür-ig-se-ñ*) ‘büzüşmüş, buruşmuş/kırışmış’ (<*bür-* ‘buruşmak’ fiilinin ifade ettiği hareketin sonucu); *tamak̃* ‘yemek’, *tamak̃-sa-v* ‘obur’, ‘yemeği seven (<mütemadiyen yemeğe hevesli olan)’.

Bütün bu ekler sistemi, genetik olarak daha eski zamanlarda birbirine

çoğunlukla anlam ve fonetik biçimlenmesine göre yakın olan diğer ek sistemleriyle bağlantılı olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz üzere söz konusu ek sistemlerine birbiriyle çeşitli fonetik uygunluklarla bağlı olan ek oluşumlarının bütünü dâhil edilmektedir:

$$1: s \sim z // \text{ş} \sim c/\text{ç} \sim dc$$

Anlamca birbirine yakın olan daha işlek ekler aşağıdakilerdir. Bunun yanı sıra verilen ekler uygun sıranın tamamlanması için tahlil edilen -sa/-se ekiyle ve onun diğer bütün ek unsurlarıyla ve kombinasyonlarıyla da bağlantılıdır:

1) -şakъ (~ -cakъ // -çakъ ~ dcakъ), -sa-kъ uygun eki çağdaş Türk dillerinde de anlamca aşağıdaki gibi çeşitlenmektedir:

-şakъ/-şek ~ -çakъ/-çek, mesela şu biçimlerde kullanılır: *kъorgъan* 1) 'kale', 2) 'savunmak'; *kъorgъan-şakъ* 'korkak, cesaretsiz', başka dillerde ise küçültme isim anlamıyla kullanılır;

-dcakъ/-dcek ~ cakъ /-cek ~ -şakъ /-şek ~ -yakъ /-yek şekli, -a/-e, -y zarf fiilinden gelecek zaman sıfat fiilini türeten biçim anlamında, mesela Karakalpak Türkçesinde *keledcakъ//kelecekъ // keledcek //kelecek //keleşek* 'gelmek zorunda olan', 'gelecek'; *keleyek* 'gelmek zorunda olan' şekli ise Nogay Türkçesinde ve diğerlerinde kullanılır.

2) -şanъ/-şenъ (~ -çanъ/-çenъ), -sa-nъ/-se-nъ uygun eki, *eğilim* ve *heves* semantiğiyle kullanılır. Mesela: Karakalpak Türkçesi'nde *is-şenъ* 'çalışkan', diğer Türk lehçelerinde ise *işçenъ*.

$$2) s \sim z // t \sim d /y/r$$

Bu bilinen tarihsel uygunluk, hem yeni hem de eski Türk dilleri için karakteristik (mesela *ura/ ayakъ /azakъ /adakъ ~ atah* 'ayak'), bir hâdisedir. Burada bizi ilgilendiren şart kipinin aşağıdaki eklerinin uygunluğudur. Mesela, Türk lehçelerinin çoğunda -sa (r)/ -se (r), -za (r)/ -ze (r); Türkmen Türkçesinde -sa (r)/ -se (r); Başkurt Türkçesinde -ha (r)/ -hä (r); Yakut Türkçesinde -tar/ -ter; -dar/ -der (-lar/ -ler; -nar/-ner) şekli kullanılır.

$$3) s \sim z // l / n \sim t \sim d$$

Semantiğine ve fonetik biçimlenmesine göre daha eski ve birbirine yakın olan ekler ise şunlardır: -sa/-se// -la/-le ~ -na/-ne ~ -ta/-te ~ -da/-de.

Yukarıda belirtildiği üzere söz konusu uygunluk, Çağdaş Türk lehçelerinde de gözlemlenmektedir. Mesela, Yakutça (Krş. -tar/ -ter; -dar/ -der; -lar/ -ler; -nar/-ner şart kipinin ekiyle) ve diğer Türk dilleri arasında (Krş. Şart kipinin -sa/-se, -za/-ze ekiyle). Ancak, söz konusu uygunluk çoğunlukla hem çeşitli dillerde hem de herhangi bir somut dilin içerisinde artık eski zamanlarda semantik olarak da ayrılmıştır. Çağdaş dillerde -sa/-se ekinin iki ayrılmış şekli bulunmaktadır. 1) Göreceli olarak istek ve eğilim anlamlı isimden fiil şekli;

2) Daha soyut bir anlamıyla fiilin şart kipi. Söz konusu kip, tarihsel olarak belirtilen birinci şekilde örtüşmemesine rağmen, o da *-sa/-se* isimden türeyen fiil şekli olarak gözükmektedir. Bu şekilde sadece gelecek zaman sıfat fiil ekinin *r*'si düşmüştür. *-sa/-se* unsurlu bütün diğer şekiller, kelime yapımının sonraki gelişiminde ortaya çıkar; krş. *-sal/-sel*, *-san/-sen*, *-sat/-set*, *-sak/-sek*, *-sav/-sev*, *-san/-sen* şekilleri. *-la/-le* ekinin *-ta/-te*, *-da/-de*, *-na/-ne* çağdaş fonetik varyantlarına gelince ise, onlar çağdaş Türk lehçelerinde işlek bir şeklin daha soyut anlamı olarak ortaya çıkarlar. Söz konusu işlek şekil, herhangi bir ek veya hareketin sıradanlığını ifade eden zayıf bir sübjektiflik nüansı ile isimden türemiş fiilden ibarettir. Söz konusu şeklin çok varyantlılığı, bu ekin *eğilim* ve *istek* ifade eden, dolayısıyla semantik kategoriler olarak birbirine çok yakın olan *-sa/-se* ekiyle anlamsal ilişkisinin yansımalarıyla ilintilidir.

-la/-le eki, *-sa/-se* ekli kelime yapımı sistemiyle aşağıdaki anlamlarıyla paralel olarak uygun şekillere sahiptir.

1) *-la/-le* çıkış şeklinin dışında yer alan (mesela Karakalpak dilinde *tas* ‘taş’ *tas-la-* ‘taş atmak’ vb.) fiil tabanına aşağıdaki çok varyantlı şekiller dâhil edilebilir:

-la-n/-le-n, *la/-le* ekinden ve dönüşlülük ve edilgenlik çatısını ifade eden eşesli *-n* ekinden ibarettir. Mesela: *tas-la-n-* ‘dışlanmak’ (atılmak, aforoz edilmek);

-la-t/-le-t, fiilin ettirgen çatısı manasında. Mesela: *tas-la-t-* ‘atmaya zorlamak’;

2) Fiil ve isim şekillerine aşağıdakiler dâhildir:

-la-s/-le-s (~ - *la-ş/-le-ş*) I, fiilin karşılıklı bir şekilde işteş olarak yapıldığını ifade eden şekli türetir. Mesela: *tas-la-s-* ‘karşılıklı olarak taş atmak, birlikte taş atmak’;

-la-s/-le-s (~ - *la-ş/-le-ş*) II, ismin ortak sahiplik anlamını ifade eder. Mesela: *avıl-las* ‘avuldaş’²³.

Çağdaş dilde eşesli gibi bilinen ekler tarihsel olarak bir şekilden çıkmıştır;

3) Sadece isim gövdelerinden ibaret olanlara ise, aşağıdaki birleşik ekler dâhil edilebilir:

-la-r/-le-r I, gelecek zaman sıfat fiilinin şekilleri olarak çağdaş soyut anlamıyla. Mesela: Karakalpak dilinde: *ta-s-la-r* ‘o atar, o mütemadiyen atar’, *is-le-r* ‘o yapar, o mütemadiyen yapar, o yapacak’²⁴;

23 Krş. bu çalışmayla: A. G. Gulyamov. *-doş* eki üzerine. “Özbek SSCB Bilimler Akademisinin Belleteni”, No: 1, Taşkent, 1947.

24 Bkz. *-lar/-ler* eki hakkında yapılan çalışmalara: T. Kovalski. Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes *-lar*, *-ler* in den Türk Sprachen. Krakow, en son yapılan çalışmalar: A. G. Gulyamov. Üzbek tilinde küplik kategoriyasi. Taşkent, 1944; G. A. Nikiforov. Yakut Dilinde *-lar* ekinin anlamı hakkında, “Türkologičeskiy Sbornik”, vıp. I, 1951.

-la-r/-le-r II, çağdaş anlamıyla çokluk ifade eden ektir. Bu manayı dilin semantik gelişiminin iç kuralları sonucunda kazanmıştır, dolayısıyla hareketin sıradanlığını ve çok defalılığını ifade eden *-la/-le* ekinin birincil nüansı sayesinde bu anlam kazanılmıştır. Bu ise, *-la/-le* ekiyle türeyen bütün fiil gövdelerinden ve hareketin adını ifade eden bitmişlik/bitmemişlik tabanının özelliğinden görünmektedir; Krş. mesela: *at-* ‘ateş etmek’, *at-kɔɪ* ‘atış’ ve *at-kɔɪ-la-* ‘çok defa atmak, sıkça atmak, zaman zaman atmak, birbirine ateş etmek’ vb. Böylece, önümüzde iki eşesli biçim vardır. *-lar/-ler* I, hareketin çok defa yapılma nüansı ile icrasını ifade eden gelecek zaman sıfat-fiili yerindedir, *-lar/-ler* II, çokluk türeten şekildir. Bu şekil, tarihsel olarak dilde daha sonra gramatikal şekillerin daha somut biçimlerden daha soyut biçimlere doğru gelişimi sonucunda biçimlenmiştir. İlginçtir ki, bazı durumlarda bu iki ek, eşesli olmanın yanı sıra aynı zamanda kendi iç anlamına göre dilde eş anlamlı olarak da yer almaktadır. Şöyle ki, aynı şekilde söylemde seçmeli olarak gelecek zaman sıfat-fiili ve adlarda çokluk şekli anlamında kullanılmaktadır. Krş. Mesela: Karakalpak Türkçesi’ndeki *ne islerimdi sıra bilmeymen* ‘ne yapacağımı bilmiyorum’ (harfiyen gelecekte ne yapacağımı kesinlikle bilmiyorum// ne yapacağımı hiç bilmiyorum), *is-le-r-im-di* sözcüğü *is-le-* fiilinden türeyen gelecek zaman sıfat-fiili olarak açıklanabilir. Burada söz konusu fiil, 1. şahıs iyelik ve yükleme hâli eki veya *is* ‘iş, çalışma’ isminden aynı çekim ekleriyle biçimlenen çokluk şekil olarak da tahlil edilebilir.

-la-kɔɪ/-le-k, *-la-v/-le-v* (ilk sesin *t* veya *d* olduğu uygun varyantlarla): Hareketin adı veya adın manasıyla isimden türeyen *-la/-le* fiilinin ad biçimleri (mesela: Karakalpak Türkçesi’nde *is-le-v* ‘iş, yapma’), hareketin icra edildiği yer (mesela: aynı dilde *kɔɪs-la-v* ‘kışlak’, ancak Özbek Türkçesi’nde *kɔɪş-lokɔ* ‘köy, kışlak’) ve diğer ad biçimleri;

-la-p/-le-p (ünlü ve ünsüz ses uyumlarına göre biçimlenen uygun varyantlarıyla): Fiilin zarf-fiil şekli manasında. Mesela: *is-le-p* ‘çalışarak’;

-la-y/-le-y, aynı zarf-fiil manasında. Mesela: *is-le-y* ‘çalışarak’.

Söz konusu ekler sisteminden bazıları izole edilerek ayrılmış ve yeni dilbilgisel manalar kazanmıştır; Krş. Mesela: *-da-gɔɪ/-de-g* ~ *-ta-gɔɪ/-te-g*, *-da-y/-de-y* ~ *-ta-y/-te-y*, *-la-y/-le-y* örnekleri *benzerlik*, *benzer* ve *karşılaştırma* gibi anlamlar almıştır.

Böylece *-sa/-se* ve *-la/-le* ekleri, iki kelime yapımı sistemi oluşturur. Bunlar ise, bütün fonetik varyantlarıyla anlamları çoğunlukla birbiriyle uygun düşen kelime yapımı şekillerini bir araya getirir. Böyle bir ilişki anlamların daha az yakınlığıyla, diğer ek sistemlerinde de mevcuttur. Mesela, *-ra/-re* eki ve ondan türeyen bütün işlek şekillerle veya *-kɔɪa/-ke* ~ *-gɔɪa/-ge* eki daha az bağıllıkla ve nihayet *-ba/-be* ~ *-pa/-pe* ~ *-ma/-me* eki bütün işlek şekilleriyle söz

konusu uygun ilişkiye daha az sahiptir. Bu sistemlerden her birinde eklerin özel birleşimleri vardır. Bunlar, özel bireysel anlamda daha çok veya daha az soyut gramatikal şekiller olarak genel sistemden ayrılmıştır.

Böyle sistemler veya kelime yapımı şekilleri, anlamların uygun modifikasyonlarıyla dar ünsüzlü aynı ünsüz unsurlarından ibaret olan dizilere sahiptir.

-sı/-si (çeşitli diller için *-tı/-ti*, *-dı/-di*, *-lı/-li*, *-hı/-he*, *-zı/-zi*, *-sı/-si* vb. fonetik varyantlarıyla), tarihsel olarak *-sa/-se* ekiyle çeşitlenmemiş, adlardan ve addan türeyen fiillerden *heves*, *eğilim*, *sahiplik*, *benzerlik* vb. anlamlarıyla sonuncu fiil şekliyle birlikte ortaya çıkmıştır. Böylece *-sı/-si* eki, *-sa/-se* ekiyle paralel olarak hemen hemen aynı uygun birleşik ek oluşumuna sahiptir. Söz konusu *-sı/-si* eki de, anlamına göre çeşitli ad ve fiil şekilleri oluşturan ek gruplarına bölünür. Birleşik eklerin çok çeşitlilerinden: *-sı-t/-sı-t*, *-sı-v/-sı-v*, *-sı-p/-sı-p*, *-sı-k̄/-sı-k̄* (son sesi -g, -ḡ ünsüzüyle biten varyantlarıyla), *-sı-z/-sı-z*, *-sı-n/-sı-n*, *-sı-r/-sı-r* vb. Bunlardan daha işlek olanlar aşağıdakilerdir:

1) Hem fiil hem de isim tabanları oluşturan ekler:

-sı-t/-sı-t, esas itibariyle ettirgen çatıda fiil tabanı oluşturur. Mesela, Karakalpak Türkçesi'nde: *kem* 'az' isminden, *kem-sı-t* 'küçümsemek', 'küçük düşürmek' vb.;

-sı-n/-sı-n, aynı işleklilikle hem dönüşlü-edilgen çatıdaki fiil tabanını (mesela, *cer-sı-n* 'alışmak, bir yere alışmak') hem de isimlerden türeyen fiil tabanını (mesela, *suv-sı-n* 'içecek' vb.), dolayısıyla ya *heves* ve eğilimi gösteren fiili ya da nesneye eğilim ifade eden ismi oluşturur;

2) Esas itibariyle isim tabanlarını oluşturan ekler:

-sı-k̄/-sı-k̄ ~ *-sı-(k̄) /-sı-(k̄)*, her şeyden önce sıklıkla hareketin adıyla hareket eden şahsın adı birleşmesini veya gelecek zaman sıfat-fiilini oluşturur. Mesela: *al-ḡı-sı* 'kim istiyorsa, o almalıdır.' Aynı şekil, kısaltılmış ve küçülmüş bir şekilde, şahıslar üzere değişen istek kipi değişimi paradigmasının tabanında yer almaktadır. Mesela: *al-ḡı(-sı)m bar* 'Ben almak istiyorum' vb.;

-sı-z/-sı-z, çağdaş dillerde yokluk anlamını adla ifade eden şekli oluşturur. Mesela: *suv-sız* 'susuz' (< 'suya sahip olmayan ~ su elde etmek isteyen')²⁵

-sı-l, *-sı-r* ve benzeri eklerle kelime yapımı şekillerine ve daha birleşik yapıdaki ek oluşumlarına işlek ek olarak nadiren rastlanmaktadır. Mesela, *sı-yak̄-l*// *-sı-mak̄* benzerlik ekleri, aynı zamanda söz konusu hareketin veya onun benzerinin belirtisini ve onun bitmemişliğini gösteren *-sı-ra/-sı-re*, *sı-ra-t/-sı-re-t* ekleri vb. ve hareketin tedrici gelişimini gösteren *-ḡan-sı/-gen-si*, *-ḡan-*

25 Söz konusu ekin kökeni üzerine kış. W. Bang. Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, Ungarische Jahrbücher, IV, 1924.

sı-p/-gen-si-p vb.

Tabanında *-sı/-si* ve aynı zamanda *-sa/-se* unsuru yer alan ekler, genel ve daha eski bir semantiğe sahiptirler. Bunlar, söz konusu eşyaya hevesi (eğer isimlerle birleşiyorlarsa) veya söz konusu hareketin icrasını (eğer hareketin adıyla birleşiyorsa) gösteren yakın anlamlı fiil tabanı ve adları ifade eden çok sayıda türev oluşturur. İlginçtir ki, *-sa/-se* ekli şekillerde bir yandan sürecin gelişimi istek, heves, eğilim, sahiplik anlamlarından; özenme, benzerlik, benzetme semantiğine söz konusu eşyanın veya hareketin bitmemiş icrasına doğru bir gelişim sürecini niteler. Öte yandan ise, aynı eğilim, heves, istek somut anlamlarından sıradanlık, hareketin devamlılığı ve nihayet gelecek zaman ve gereklilik soyut semantiğine, başka bir görünüşsellige ise; eğilim, istek, söz konusu eşyaya ve harekete heves, onun olumsuzluk şekline, dolayısıyla olumsuz şeklin soyut semantiğine işaret eder.

Daha sonra *-sa/-se* elementi taşıyan kelime yapımı şekline uygun olarak *-sı/-si* elementli ekler sistemi, dilin gelişiminin daha erken dönemlerinde diğer sistemli eklerle bağlı olmuştur. Bunlar da genetik olarak fonetik biçimlenme bakımından farklı olan ama sıradan fonetik değişmelerin sınırlarında yer alan *-sı/-si* ek sistemiyle ilintilidir. Bu gruba veya ek sistemine onların aşağıdaki fonetik uygunluklara dayanan varyasyonları aittir:

1. $s \sim z // \text{ş} \sim c/\text{ç} \sim dc$

Söz konusu sitemin içerisinde daha işlek olan ekler aşağıdakilerdir.

-şık/-şik ~ *-çık/-çik* ~ *-dcık/-dcik* eki, çağdaş Türk lehçelerinde, mesela Karakalpak Türkçesinde ismin küçültme şeklini türetir: *kız* ‘kız’, *kız-şik* ‘kızcağız’ vb. Bu şekil, tarihsel olarak *-sı/-si* unsuruyla sadece fonetik bakımdan değil, aynı zamanda semantik açıdan da yakınlık arz etmektedir. Şöyle ki, küçültme şekillerinin semantiği benzetme anlamıyla bağlantılıdır; *-şı(k)/-şi(k)* ~ *-çı(k)/-çik* ~ *-dcı(k)/-dcik* ekleri, çağdaş Türk lehçelerinde hareket eden şahsın, eşyanın veya mesleğin adlandırmasına göre şahsın meslek adını (mesela: *temir* ‘demir’, *temirşi* ‘demirci’), genetik olarak fonetik ve semantik görünüşlerde birbiriyle yakın olan biçimlere uygun bir şekilde türetir. *-sa/-se* unsuruyla oluşan ekler ve aynı zamanda diğerleri, genel anlamlarını ve verilen eşyaya veya harekete dair eğilim, istek, heves gibi anlamları muhafaza etmektedir.

Bu bakımdan Yakutçadaki meslek adını bildiren ekin başlangıç ünsüzünün uygunluğu ilginçtir. Şöyle ki *sit* ~ *-hit* ~ *-git* ~ *-dit* ~ *-nit*²⁶ şekli, kelime tabanının son sesine bağlı olarak biçimlenmiştir.

26 L. N. Haritonov. Çağdaş Yakut Dili. Yakutsk, 1947, sayfa 75.

2. s~z // t ~ d /y/ r

Söz konusu fonetik uygunluklar zincirinde oluşan işlek eklerden sadece *-di-k̄b/-di-k ~ -ti-k̄b/-ti-k > -di(k̄b)/-di(k) ~ -tik(k̄b)/-ti(k)* ekini ele alıyoruz. Söz konusu ek, çağdaş dillerde *-dik̄b/-dik* fiil şeklinin, aynı zamanda *-di/-ti*²⁷ sıfat-fiil tabanının temelinde yer almakta ve neticede daha birleşik bir şekil olarak fiil kökünden, şimdi kaybolmuş hareket adı şeklinden ve *-dik̄b/-tik̄b* ekinden oluşmaktadır. Bu anlamda *-dik̄b/-dik ~ -tik̄b/-tik* ile *-sık̄b/-sik* eklerinin uygunluğu, Eski Türkçe için karakteristiktir. Her iki biçimlenme, Orhun yazıtları'nın²⁸ dilinde görülmektedir. Mesela: *äl tutsukuñın bunda urtum* 'senin nasıl millet olduğunu buraya yazdım' ve *jär kılındukta* "yer yaratıldığında"²⁹

Öte yandan Mahmut Kaşgarlı'nın Sözlüğü'nde belirtilen kelime yapımı şekilleri de şunu gösteriyor: Fiilin her iki türevi, dolayısıyla *-dik̄b/-dik ~ -tik̄b/-tik* ve *-sık̄b/-sik* biçimleri, dolaylı olarak fiil kökünden oluşmuş ama fiil tabanından veya kökünden, sonra ise hareketin adını bildiren ekten ve yukarıda belirtilen eklerden ibaret olan birincil oluşum olarak ortaya çıkmıştır.

Böylece benim *-di/-ti* sıfat-fiil ekinin kökeninin gelişimi üzerine söylediklerimden şu sonuca varabiliyoruz: Bu sıfat-fiil başlangıçta Karakalpak, Nogay, Karaim ve diğer dillerde rastlanan *tart-uv-lı* 'çekilen, sürükleyerek çekilen' şeklinin uygun çağdaş biçimi gibi ortaya çıkmıştır. Söz konusu biçim, fiil tabanından hareketin adını bildiren *-uv/-üv* ekinden ve sahiplik bildiren *-lık̄b/-lik* > *-lı/-li* ekinden ibarettir. Onun Mahmut Kaşgarlı'nın Sözlüğü'nde daha eski arkaik semantikle kullanılan biçimlerine de rastlanmaktadır. Sözlükte konuya ilişkin şu örnekler yer almaktadır: Krş. *ol tutguluk erdi* 'o tutmayı düşündü', *ol satguluk turur* 'o satmayı düşünüyor', *ol anı tutuğlı ol* 'o onu tutmayı düşünüyor' MK, II, 297. Bununla paralel olarak hareket adından *-zak/-zek* eki vasıtasıyla oluşan diğer benzer şekiller de sözlükte yer almaktadır. Mesela: *ol ewge kirigsek ol* 'o eve girmek istiyor' (MK, II, 55). Bu bağlamda Orhun Yazıtları'nın dilinde rastlanan *al-tı* 'o aldı', *bar-tı* 'o gitti' olarak biçimlenmiş sıfat-fiil şekli de açıklanabilir. Söz konusu sıfat-fiiller, büyük bir ölçüde kelimedeki fonetik değişimin izlerini, *-uḡb/-üg (-ıḡb/ıg) ~ -uk̄b/-ük (-ık̄b/-ik)* morfolojik unsurunun belirtilen kelime yapımı biçimindeki düşmesiyle devam ettirmiştir. Böylece ortaya çıkan bu biçim *-tı* (< *-tik̄b/-tuk̄b*) ekinin biçimlenmesini de etkilemiş ve sonuncunun fonetik gelişim süreci aşağıdaki gibi olmuştur: *al-tı* < *al-tik̄b ~ al-tuk̄b* < *al-ık̄b-tuk̄b ~ al-uk̄b-tuk̄b* < *al-ıḡ-dik̄b ~ al-uḡb-duk̄b* < *al-ıḡb-lık̄b ~ al-uḡb-luḡb*.

27 N. A. Baskakov, Türk dillerinde *-di/-ti* sıfat-iili, "Trudi Mosk. in-ta vostokovedeniya", vıp. 6.

28 V. V. Radlof ve P. M. Melioranskiy. Koşo Tsaydam'da Eski Türk Yazıtları. "Trudi Orhonskoy Ekspeditsii", IV, SPB., 1897, sayfa: 16, 39.

29 Kırgızcadaki *çık/-çik*, Hakasçadaki *-ıstıh/-ıstık* geçmiş zaman şekilleri, *-dik̄b/-dik* ve *-sık̄b/-sik* ekleriyle genetik olarak bağlantılıdır.

Böylece *-du/-tı* geçmiş zaman şekli ve *-sa/-se* şart şeklinin fonetik gelişim süreci ve onun nihai sonucu arasında çağdaş dillerde tam bir analogi mevcuttur. Sonuçta bu gelişimi, Mahmut Kaşgarlı'nın belirttiği istek, niyet, eğilim genel ve birbirine yakın semantik biçimler de kanıtlamaktadır.

3. $s \sim z // l/n \sim d \sim t$

İncelenen sistemden daha çok ayrılan ekler tarihsel olarak birlik oluşturmuştur. Ancak şimdi hem semantik (bütün Türk dillerinde) hem de fonetik (Yeni Uygur dışındaki diğer dillerde) olarak biçimlenmiş iki bağımsız ekte karşılaşırız: Bunlardan birincisi, isimleşmiş soyut kelimelerdeki *-lık/-lik* ($n \sim d \sim t$ ünlü ve ünsüz varyantlarıyla) ekidir. İkincisi ise, sahiplik, aitlik eki ve diğer anlamlarıyla *-lı/-li* ($n \sim d \sim t$ ünlü ve ünsüz varyantlarıyla) şeklindedir³⁰.

-lık/-lik \sim *-lı/-li* eki, bu ve diğer anlamda genetik olarak *-sık/-sik* \sim *-sı/-si* ekiyle bağlantılıdır. Mesela, Orhun Yazıtları'nın dilindeki *-sık/-sik* fiilinin isimleşmiş şekliyle: *ölsükiñ* 'öleceksin' ve Çağdaş Türkiye Türkçesi'ndeki fiilin *-dik/-dik* ad şekli veya sahiplik bildiren *-lı/-li* eki ve 3. şahıs *-sı/-si* iyelik eki. Bunlar, hem semantik hem de fonetik olarak birbirine uygundur³¹.

Böylece her bir dilin temel sözlüksel kelime kadrosunda bütün sözcükler, birbiriyle belli bir nedensellik ilişkisinde gerçekleşen gelişim ile bağlıdır. Her bir sözcük, anlayış taşıyıcısı ve ses kompleksi olarak sınırsız leksik ve fonetik gelişim zincirinin bir halkasıdır. Söz konusu oluşumda bazı halkalar doğal bir kronolojik yakınlık içerisinde, bazı halkalar ise, daha münferit olabilir ve doğrudan değil, dolaylı genetik ilişki içerisinde bulunabilir. Şöyle ki, kelime yapımı sisteminde bütün ekler, birbiriyle karşılıklı olarak ilişkili ve onların uzun gelişim sürecinde birbiriyle şartlı olarak bağlıdır. Onların arasındaki kronolojik yakınlık hem kelime hazinesinde hem semantik hem de fonetik gelişim görünüşünde nesnel ölçütler vasıtasıyla belirlenebilir: Bu ölçütler ilk planda, somuttan soyuta doğru dil kategorilerinin genel iç kuralıdan, ikinci planda ise, söz konusu şekilleri oluşturan ses komplekslerinin fonetik gelişiminin genel kuralından ibarettir.

Kelime hazinesinde manasına ve fonetik biçimlenmesine göre sözcüklerin yuvaları vardır. Buna benzer olarak kelime yapımı sisteminde de eklerin fonetik biçimlenme ve dilbilgisel manasına göre yakın yuvaları mevcuttur.

Buna benzer olarak kelime hazinesinde insanların toplumsal pratiğinde ortaya çıkan her bir yeni anlayış ve mana, sözcüklerin belirli leksik anlamsal sisteminde birikir. Bu sözcükler, birbiriyle uygun nedensel ilişkiyle bağlı olan belli bir fonetik biçimlenmeye sahiptir. Kelime yapımında ise, her bir

30 Söz konusu ekin kökeni üzerine krş. W. Bang. Studien zur vergleichenden grammatik der Türkischen Sprachen. SPAW, XXXVII.

31 Bkz. söz konusu sorun üzerine bibliyografya ve 3. şahıs iyelik ekinin kökeni üzerine çeşitli varsayımlar: W. Kotwicz. Les pronoms dans les langues altaïques. Krakow, 1936; *-sı/-si* \sim *-du/-di* uygunluğu üzerine yeni materyaller için bkz. şu çalışmaya: A. N. Kononov. Türk dillerinde görünen geçmiş zamanın kökeni. "Türkoloji Yazıları", M.-L., 1951.

yeni dilbilgisel anlayış gramatikal anlamların//eklerin kullanımı sistemine eklenilmektedir. Bunlar da söz konusu sistem içerisinde uygun nedensel ilişkiyle birbirleriyle bağlı olan aynı bir belli fonetik biçimlenmeye sahiptir.

Çeşitli kategorilerin biçimlenmesi ve gelişiminin incelenmesi dilin iç kurallarının araştırılması alanına dâhildir. Bunlar ayrıca izole edilmiş olarak değil, diğer bitişik, kronolojik olarak dilde birbirine yakın olayların ve kategorilerin sistemi içerisinde ele alınmalıdır. Bu makalede, Türk dillerindeki dilbilgisi kategorilerinden birinin tahliline teşebbüs edilmiştir. Şöyle ki, kelime yapımı biçimi ve diğer bütün olayları ekseninde fiilin şart şekli incelenmiştir. Bu ise, hem semantik hem de fonetik görünüşte, eşmerkezli kronolojik ve nedensel olarak söz konusu incelenen kategoriyle bağlıdır.

Bütün malzeme burada eşmerkezli olarak alınmıştır: Anlamına göre birbirine daha yakın olan ek gruplarından ve sisteminden (dolayısıyla söz konusu hareketin ve diğerlerinin elementlerinin varlığını bildiren istek, eğilim, heves ve benzerlik nüanslarını ifade eden semantik kategoriler), biçimlenmesine göre (dolayısıyla sözcük tabanında tek bir eke sahip olan ama ya dildeki ünsüzlerin sıradan ses uygunluklarıyla ya da seslenmesiyle farklılık gösteren), genetik olarak genel kelime yapımı gruplarına veya sistemine (mesela: istek, eğilim ve diğer semantik nüanslardan genellikle yerine getirilen söz konusu hareketin çok defalılığı, çokluğu, gerekliliği, gelecek zamanı ve bu gibi şekilleri ifade eden sıfat-fiilleri veya meslek adları semantiğine doğru) ve sıradan fonetik uygunlukların, kuralların ve ölçütlerin dâhilinde gerçekleşen kendi fonetik biçimlenmesine esasen.

Her bir somut dilde bütün kelime yapımı sisteminin sınırsız olarak incelenmesi görevi, dildeki bütün hadiselerin karşılıklı nedensel etkileşimliği ve dilin birliği göz önünde bulundurularak, kelime yapımı gelişiminin bütün iç kurallarının açılımı ve dilbilgisi kategorilerinin gelişimindeki bütün nedensel ilişkilerinin saptanılmasından ibaret olarak sayılabilir. Bunun için kendi anlamına ve fonetik biçimlenmesine göre birbirine yakın olan ayrı ayrı özel ek sistemlerinin, detaylı olarak incelenmesi zorunludur. Kelime yapımının bütün iç kurallarının nihai sentezi ise, yalnız her bir ek grubunun ve ayrı bir ekin titiz tahlilinden, onun bütün farklı anlamlarının, onunla ifade olunan bütün gramatikal ve semantik kategorilerin çok çeşitliliğinin ve onun farklı anlamlarının açılımından sonra mümkün olabilir.